

ZNACZENIE OZDOBNEGO DESKOWANIA W PERIODYZACJI DREWNIANEJ ARCHITEKTURY W PAŃMIE OTWOCKIM PROBLEMATYKA BADAWCZA I KONSERWATORSKA*

Zewnętrzne deskowanie ścian (opierzenie, szalunek) jest w budownictwie drewnianym elementem, który może jednocześnie pełnić rolę konstrukcyjną, ochronną i dekoracyjną. Spotyka się je niemal we wszystkich konstrukcjach ścian. W budynkach

w stylu nadświdrzańskim (otwockim)¹ wzniesionych na obszarze Pasma Otwockiego kluczowa jest jego rola dekoracyjna, stąd też wszystkie drewniane obiekty, bez względu na funkcję i zastosowane rozwiązania konstrukcyjne ścian, mają ozdobny szalunek.

1. Otwock, ul. Kościuszki 11, willa Podolskich, 1907 r., weranda zachodnia z 1930 r. Widok z południowego wschodu, 2008 r. Wszystkie fot. i rys. A. Cichy.

1. Otwock, 11 Kościuszki Street, the Podolski villa, 1907, construction of the western veranda – 1930. View from the southeast, 2008. All photos and drawings: A. Cichy.

2. Otwock-Świder, ul. Kollątaja 92, willa Wedla, 1903 r. Fragment elewacji południowej z szalunkiem w układzie pionowym ozdobionym listwami o profilu simowym maskującymi styki desek, 2008 r.

2. Otwock-Świder, 92 Kollątaja Street, the Wedel villa, 1903. Fragment of the southern elevation with vertical boarding decorated with moulded slats concealing the board joining, 2008.

Zwróciło na to uwagę kilku autorów, uznając ozdobny szalunek za cechę stylu nadświdrzańskiego². Nie omawiano go jednak w powiązaniu z przemianami stylowymi tej architektury, periodyzację opierając na zmianach form budynków i dekoracji ornamentalnej, którą analizowano tylko pod kątem technik jej wykonywania³. Przydatność tych narzędzi w datowaniu jest jednak niewystarczająca, zmiany te nie miały bowiem powszechnego charakteru i jednocześnie współistniały z XIX-wiecznym repertuarem cech stylowych, powielanych także w okresie międzywojennym XX w., dając podstawę do formułowania bardzo ogólnych wniosków.

Tematem głównym niniejszego artykułu jest ozdobny zewnętrzny szalunek drewnianych domów wzniesionych w latach 1881-1939, tak istniejących, jak i znanych tylko z materiałów ikonograficznych⁴.

Jego analiza obejmuje zastosowane rozwiązania kompozycyjne deskowania (układy), sposoby ozdabiania krawędzi desek szalunkowych (fazowania i profilowania) oraz wymiary przekroju poprzecznego desek (szerokość i grubość). Przedstawione zostały postulaty i wnioski konserwatorskie dotyczące zakresu ochrony szalunku, a także metody docieplania ścian zewnętrznych.

Układy ozdobnego deskowania

W architekturze nadświdrzańskiej deski ozdobnego szalunku miały w elewacji układ pionowy, poziomy oraz mieszany, w którym przybijane były jednocześnie w różnych kierunkach⁵.

Ustawienie pionowe desek stosowano sporadycznie, głównie w niewielkich budynkach mieszkalnych. Nieliczne przykłady dużych kubaturowo obiektów pochodzą z końca XIX i początku 1. ćw. XX w. Szalunek w układzie pionowym obejmował całą powierzchnię elewacji, od podwaliny do okapu, zarówno w partiach bocznych, jak i szczytowych. Deski łączono na styk, maskując miejsce łączenia listwami, których krawędzie niekiedy ozdabiano fazą lub profilem (il. 2, 13:3)⁶. Szalowanie deskami o ozdobnie kształtowanych krawędziach, łączonych na wrąb (nakładkę), znane jest jak dotąd z jednego obiektu (il. 3).

Poziomy układ szalunku to rozwiązanie spotykane we wszystkich okresach⁷. Szalunek pokrywał elewację w obrębie kondygnacji, najczęściej z pominięciem poddasza na wysokości szczytów i ścianek kolankowych (il. 1, 5, 11, 12). Deskowanie szczytów i ścianek kolankowych przebiegało bowiem z zasady w pionie i nachodziło na szalunek poziomy, tworząc rodzaj fryzu. Szalowanie poziome ścianki (Warszawa-Radość, ul. Garncarska 19 i 23

3. Otwock-Świder, ul. Świerczewskiego 14, willa „Milanówka”, koniec XIX w. Fragment elewacji zachodniej, 2007 r.

3. Otwock-Świder, 14 Świerczewskiego Street, the „Milanówka” Villa, end of the nineteenth century. Fragment of the western elevation, 2007.

4. Otwock, ul. Kruczkowskiego 10, willa „Na górze”, ok. 1890 r. Widok z północnego zachodu, 2005 r.

4. Otwock, 10 Kruczkowskiego Street, the “Na górze” villa, about 1890. View from the northwest, 2005.

oraz Warszawa-Anin, ul. Trawiasta 24), jak i układy skośne (Otwock-Świder, ul. Mickiewicza 45) stosowano rzadko. W przypadku wprowadzenia w przestrzeń poddasza funkcji mieszkaniowej szalunek przybierał niekiedy układ poziomy wokół otworu okiennego, zaś w zwieńczeniu trójkąta szczytu i po bokach – pionowy (il. 1, 18) lub skośny.

Układ mieszany to rozwiązanie podstawowe, popularne i dominujące we wszystkich okresach. Występuje w kilku wariantach. Najczęściej deski przybijano w pasie podokiennym pionowo, a powyżej, aż do fryzu międzykondygnacyjnego, okapu lub ścianki kolankowej poddasza – poziomo (il. 4)⁸. Szczyty i ścianki kolankowe tak skomponowanych

elewacji były ozdabiane tak samo, jak elewacje z poziomym układem desekowania. Od początku lat 20. XX w. szalówka, zwłaszcza w pasach podokiennych, przybijana była także skośnie, tworząc układy w jodełkę i romby (il. 7, 8, 9, 12A). W budynkach piętrowych układ szalówek w obu kondygnacjach był zazwyczaj jednakowy. Różnice polegały m.in. na braku w górnej kondygnacji wydzielonego pasa podokiennego (il. 10 A). Pasy podokienny i okienny rozdzielano listwami okapnikowymi, a kondygnacje dodatkowo fryzem wykonanym najczęściej z szalówek profilowanych-fazowanych, przybijanych pionowo (il. 8, 10 A). Szalówki fryzu kordonowego i ścianki kolankowej miały dołem

5. Otwock, ul. Kościelna 22, willa Jacymirskiego, ok. 1890 r. Fragment elewacji zachodniej i elewacja południowa. Widoczne elementy konstrukcyjne szkieletu ściany sumikowo-lątkowej wypełnionej ozdobnym szalunkiem, 2006 r.

5. Otwock, 22 Kościelna Street, the Jacymirski villa, about 1890. Fragment of the western and southern elevation. Visible construction elements of the wall skeleton filled with decorative boarding, 2006.

6. Otwock, ul. Willowa 6, pensjonat Otluskiego, 1915 r. Widok z północnego wschodu, 2006 r.
6. Otwock, 6 Willowa Street, the Otluski pensionne, 1915. View from the northeast, 2006.

ozdobnie ukształtowane zakończenia, tworzące ornament z powtarzającym się motywem w formie gruszki, arkadek, półłuków czy stylizowanych kwiatów.

Szalówkami ozdabiano także naroża budynków. Deski z ostrym kantem lub fazowane, wyjątkowo z profilem simowym, przybijano do szalunku pionowo (il. 7, 12 B). Natomiast szalówki z półwałkiem i obustronną fazą lub jej odmianą podwajającą profil z fazowaniem (il. 14:11, 17) miały zawsze

układ poziomy, zakończenia zaś wycięte w formie półłuków i arkadek ustawionych przemienne (il. 8, 10). Ten sposób dekorowania naroży upowszechnił się w latach 20. XX w.

Artykulację elewacji wzbogacano również poprzez ukazanie elementów konstrukcyjnych szkieletu ściany, za pomocą których dzielono duże płaszczyzny szalunku. Osiągano to dwoma sposobami. W pierwszym przypadku podwalina, słupy i rygle

7. Otwock, ul. Prusa 5/9, willa Epsztainów, lata 20. XX w., rozbudowa wg projektu K. Meissnera – 1930 r. Widok na elewację północną, 2006 r.
7. Otwock, 5/9 Prusa Street, the Epsztain villa, 1920s, expanded according to a design by K. Meissner – 1930. View of the northern elevation, 2006.

8. Otwock, ul. Kościelna 14, dom Perechodnika, 1924 r. Weranda zachodnia. W szalunku wykorzystano deski o profilu półwałkowym z obustronną fazą – zdwojone, o średniej szerokości 16 cm (wzór z il. 14:17), 2006 r.

8. Otwock, 14 Kościelna Street, the Perechodnik house, 1924. Western veranda. The used boards featured half-round moulding with a two-sided canting – doubled, on an average 16 cm wide (design from fig. 14:17), 2006.

z pól okiennych i drzwiowych oraz oczep były „wysuwane do przodu”, dzięki wycofaniu lica szalunku, który wypełniał szkielet (il. 5). Drugi sposób polegał na nakładaniu na deskowanie – przykrywające cały szkielet ściany – desek fazowanych odwzorowujących dekoracyjny układ wybranych elementów szkieletu (il. 6). Są to obecnie rozwiązania unikatowe, ale spotykane w powiązaniu z układem poziomym oraz mieszanym deskowania.

Ozdobną szalówkę wykorzystywano także do dekorowania werand. Zawsze wykonywano z niej powały połaci dachowych więźb otwartych i dolne pułapy międzykondygnacyjnych stropów belkowych, łącząc deski na wręb. Wypełniano nią pola utworzone przez krzyżujące się elementy szkieletu werand przeszklonych i otwartych, gdzie przybiegała, zależnie od umiejscowienia, układ pionowy, poziomy (il. 6), a od początku lat 20. XX w. także skośny – w jodełkę i romby (il. 8, 12 A)⁹. Na okres ten przypada także stosowanie szalówek jako wypełnień barierek werand otwartych, spotykane najczęściej w całorocznych domach mieszkalnych.

W latach 1925-1935 popularna była forma werandy otwartej, wcześniej znana tylko z dwóch obiektów pochodzących z ok. 1910 r. (Warszawa-Radość, ul. Garncarska 19 i 23), w której szalówka tworzy obustronne opierzenie szkieletu (il. 10, 22)¹⁰.

9. Otwock-Świder, ul. Mickiewicza 43, dom letniskowy „U dziadka” (nazwa współczesna), ok. 1930 r. Widok z południa. W szalunku o mieszanym układzie deskowania wykorzystano deski półwałkowe z obustronną fazą o szerokości ok. 9 cm, wyróżniające się także powtarzalnością tego wymiaru, 2007 r.

9. Otwock-Świder, 43 Mickiewicza Street, the “U dziadka” (contemporary name) summer-house, about 1930. View from the south. The mixed pattern used boards featuring half-round moulding with a two-sided cant about 9 cm wide, distinctive also for the repetitiveness of this size, 2007.

A

10. Domy letniskowe z werandami o szkielecie opierzonym i częściowo odkrytym. A – Otwock-Świder, ul. Pusta 2, koniec lat 20. XX w. Elewacja zachodnia, 2007 r. B – Warszawa-Radość, ul. Herbaciana 6, 1929 r.; 2002 r. (obecnie już nie istnieje).

10. Summerhouse with verandas with a partly uncovered plank skeleton. A – Otwock-Świder, 2 Pusta Street, end of the 1920s. Western elevation, 2007. B – Warsaw-Radość, 6 Herbaciana Street, 1929; 2002 (today non-extant).

Profile elewacyjne

W ozdobnym deskowaniu wykorzystywano kilka-
naście wzorów szalówek (profilu elewacyjnych), ze-
stawionych na ilustracjach 13 i 14, z zaznaczeniem
poszczególnych grup i podgrup, w układzie chro-
nologicznym od początku lat 80. XIX w. do końca
lat 30. XX w. Największa ich różnorodność przy-
pada na lata 1881-1918 mimo niewielkiej stosun-
kowo liczby zachowanych obiektów. Są wśród nich
typy podstawowe, popularne we wszystkich okre-
sach i występujące w wielu wariantach (il. 15)
bądź charakterystyczne dla jednego przedziału cza-
sowego, wzory stosowane rzadko, a nawet unika-
towe, których użycie stwierdzono obecnie tylko
w kilku lub w jednym obiekcie.

B

11. Otwock, ul. Armii Krajowej 8 A, domek dróżnika, koniec XIX w. Widok z zachodu. Widoczne różnice w szerokości desek – z profilem simowym ze skośną płatką, o średnich wymiarach 20 x 2,3-2,7 cm (aneks mieszkalny przy ścianie szczytowej) oraz z półwałkiem i obustronną fazą, o szerokości ok. 10,5 cm bez wypustu (sień dodana w późniejszym okresie), 2006 r.

11. Otwock, 8 A Armii Krajowej Street, the keeper's house, end of the nineteenth century. View from the west. Visible differences in the width of the boards - moulded and with a diagonal slat on an average 20 x 2,3-2,7 cm wide (the residential annex next to the gable wall) and with half-round moulding with a two-sided cant, about 10,5 cm wide without a projection (hallway added later on), 2006.

Krawędzie zewnętrznej (licującej) strony deski szalunkowej ozdabiano za pomocą profilowania bądź fazowania. Występowała również kompilacja tych rodzajów zdobień jako podstawowy sposób dekorowania. Przyjmując za kryterium podziału rodzaj zdobień krawędzi deski oraz stopień popularności poszczególnych rozwiązań dekoracyjnych, można wyodrębnić szalówki profilowane (il. 13:1-6) i profilowano-fazowane (il. 14), jako podstawowe grupy, oraz tylko fazowane (il. 13:7). Porównanie kształtu profilowań wykazało istnienie profili simowych oraz wałkowych, włączając do tej drugiej podgrupy wszelkie warianty z półwałkiem, wałkiem o odcinkowym wykroju łuku (il. 14:14, 20), ćwierćwałkiem oraz o spłaszczonym przekroju opartym na łuku elipsy (il. 13:5). Dla tych odmian przyjęto jedno wspólne określenie – szalówki z profilem półwałkowym. Profile simowe¹¹ i półwałkowe, z grupy szalówek profilowanych, występowały także w powiązaniu z fazami, tworząc wspomnianą grupę desek profilowano-fazowanych. Do grupy tej zostały włączone także te wzory szalówek, które w zestawie profili mają jednocześnie obok półwałka z fazą, uznanego za dominujący motyw dekoracyjny, wklęsły bądź profile simowe (il. 14:5, 8a, 8b).

Szalówki z profilem simowym, z grupy profilowanej i profilowano-fazowanej (il. 13:1-3, 14:1-3), stosowano w ostatniej ćwierci XIX w., kiedy to były najpewniej rodzajem dominującym¹², oraz w 1. dziesięcioleciu XX w., w budynkach znajdujących się

obecnie tylko na obszarze między Otwockiem a Falenicą¹³ (il. 15). Szalówki z półwałkiem są natomiast spotykane na całym obszarze Pasma Otwockiego, we wszystkich okresach, zaś wzory z grupy profilowano-fazowanej wykorzystywano w latach międzywojennych niemal wyłącznie.

W grupie profilowanej dominują szalówki z simą spotykane w dwóch podstawowych typach: z profilem simowym ukształtowanym na obu krawędziach lica (il. 13:1), sporadycznie na jednej krawędzi (profil od strony wypustu, na drugiej krawędzi ostry kant; Otwock-Świder, ul. Koszykowa 1), oraz z szeroką pochyłą płatką (listewką, płytką) przechodzącą w wypust i takim samym profilem simowym na krawędziach, nazwane wówczas plutowanymi¹⁴ (il. 13:2). Szalówki z profilem półwałkowym występowały rzadko. Zachowało się zaledwie kilka przykładów budynków, w których je wykorzystano (il. 13:6). Wszystkie pochodzą z lat 90. XIX w. i początku XX w.¹⁵ Profile te różnią się wielkością półwałka i kształtem łuku. Szalówka plutowana z półwałkiem i wklęsłą należy do unikatowych (il. 13:4). Marginalne użycie tego wzoru tłumaczyć można „wyszukaną” ozdobnością i mało wyrazistym kształtem profilu, którego szczegóły, w postaci bardzo wąskich platek i uskoków prostopadłych, łatwo mogły ulec zatarciu w wyniku wielokrotnego malowania farbami olejnymi.

W grupie szalówek profilowano-fazowanych występują zarówno profile simowe, jak i półwałkowe. W podgrupie simowej, nielicznie tu reprezentowanej,

najczęściej spotykany jest wariant z szeroką fazą znajdującą się zawsze od strony wypustu oraz profilem ukształtowanym tylko na jednej przeciwległej krawędzi (il. 14:1, 3). Znany jest także unikatowy wariant z szeroką poziomą płatką oraz profilem simowym z fazą, ukształtowanymi na obu krawędziach lica (il. 14:2). W podgrupie z profilem półwałkowym występuje wiele wariantów. Typem podstawowym, stosowanym we wszystkich okresach, była szalówka z półwałkiem od strony wypustu (wyjątkowo od strony wrębu kształtowanego na spodniej stronie deski – il. 14:4)¹⁶ i fazowaniem na obu krawędziach lica deski (il. 14:10, 11, 19-21). Liczne modyfikacje tego typu różniły się wykresem łuku półwałka i jego wielkością, szerokością fazy łączącej się z półwałkiem (niekiedy bardzo wąskiej) i kątem jej nachylenia (il. 14:4, 6, 14, 21). Najstarszym zachowanym budynkiem, w którym wykorzystano w szalunku ten wzór deski jest willa Jacymirskiego z 1890 r. (południowa, Otwock, ul. Kościuszki 19 – il. 14:4). Powszechność jego stosowania przypadła na XX w., a zwłaszcza na okres międzywojenny, w którym dominował. Ten wzór szalówki występował też sporadycznie z szeroką pochyłą płatką (Otwock-Świder, ul. Mickiewicza 33 i 36). Popularna jest natomiast odmiana z dodatkowym półwałkiem ujętym w fazy, ukształtowanym pośrodku płaszczyzny deski dla imitowania jej mniejszej szerokości (il. 14:17). Wprowadzono ją prawdopodobnie ok. 1920 r., m.in. w willi Abrama Wypłosza z 1922 r. (Otwock, ul. Warszawska 41) i w domu Perechodnika (Otwock, ul. Kościelna 14 – il. 8), a używano przynajmniej do połowy następnego dziesięciolecia. Wariantem wykształconym jeszcze w XIX w. są szalówki plattowane, w których półwałek ujęty w fazę i uskok (prostopadły od strony wrębu i z wklęsłą od strony płatki – poziomej lub lekko pochyłej) ukształtowany jest na obu krawędziach lica (il. 14:9, 12). Wzoru tego nie spotykamy często, ale jego popularność była najpewniej większa niż mogłaby na to wskazywać liczba zachowanych przykładów. Okres jego stosowania wyznaczają bowiem zarówno realizacje XIX-wieczne, np. willa Wilhelma Benke w Józefowie (ul. 3 Maja 100) z 1896 r. (il. 14:9, 18), jak i obiekty powstające aż do początku lat 30. XX w., m.in. sanatorium doktora Przygody, istniejące już w 1906 r. (Otwock, ul. Warszawska 5), willa Podolskich z 1907 r. (il. 3, 14:12), sanatorium Gurewicza, wznoszone etapami w latach 1906-1921 (Otwock, ul. Armii Krajowej 8)¹⁷, wille w Świdrze (ul. Mickiewicza) czy dom z 1930 r.

w Józefowie (ul. Sikorskiego 99 A) (il. 19)¹⁸. Pozostałe warianty szalówek profilowano-fazowanych – z półwałkiem i wąską fazą ukształtowanymi na obu krawędziach lica (il. 14:6, 7, 8b, 14), z szeroką fazą przechodzącą w wypust i półwałkiem na drugiej krawędzi (il. 14:13), z wklęsłą i półwałkiem (il. 14:5), zdwojonym półwałkiem (il. 14:15, 18), z uskokami prostopadłymi (il. 14:16), z profilem simowym i półwałkowym (il. 14:8a, 8b) – stosowane są rzadko bądź należą do unikatowych.

Przykłady użycia desek fazowanych są nieliczne – zachowały się tylko cztery budynki o XIX-wiecznym jeszcze rodowodzie, wszystkie w Otwocku, w których stwierdzono ich występowanie. W trzech obiektach, w willi Jacymirskiego – południowej, willi Edmunda Diehla „Na górze” (ul. Kruczkowskiego 10 – il. 4) i willi Kwiecińskiego (ul. Kościuszki 5 – il. 13:7)¹⁹ ich użycie zostało ograniczone do pasów podokiennych, w układzie pionowym. Faza była ukształtowana na obu krawędziach, zawsze zaczynała się i kończyła śmigą przekątniową lub spływem ostrołukowym²⁰, a deski łączone były na wręb lub na styk (willa Jacymirskiego – południowa). W budynku przy ul. Reymonta 31 A szalówka w układzie poziomym, o niedbale wykonanej fazie (wynik obróbki ręcznej) i bez ozdobnych zakończeń, pokrywa niemal całą elewację, przemieszana gdzieśgdzie z deskami o profilu simowym. Na podstawie zachowanych obiektów nie można obecnie określić skali popularności szalówek fazowanych, najpewniej jednak były stosowane głównie w pierwszym okresie – do 1900 r., w pasach podokiennych mieszanego układu szalunku, będąc jednym z kilku wzorów szalówek użytych w elewacji.

Zaprezentowane wzory szalówek tworzą w płaszczyźnie deskowania motywy, które są układem zdobień ukształtowanych na krawędziach stykających się ze sobą desek. Wówczas mówimy o ozdobnym dekorowaniu płaszczyzny szalunku. Motywy te należą do tych samych grup, co szalówki je tworzące, a składające się na nie profilowania, fazowania oraz płatki układają się we wzory, które możemy podzielić na symetryczne (oś przebiega przez środek motywu dekoracyjnego – il. 16) bądź asymetryczne (il. 17). Wzór symetryczny tworzy oczywiście szalówka obustronnie fazowana. Motyw, który powstaje z połączenia dwóch faz, ma formę rozglifienia, stąd też o szalunku takim można powiedzieć, że jest glifowany (il. 16:1). Wzory symetryczne znajdujemy także w grupie szalówek profilowanych i profilowano-fazowanych. Profile simowe i półwałkowe, ukształtowane w jednakowy

sposób na dwóch krawędziach deski, występujące także w powiązaniu z fazą, tworzą na styku dwóch szalówek układ zdwojony danego motywu, skomponowany w oparciu o zasadę lustrzanego odbicia. Dwa profile simowe składają się na układ wypukło-

-wklęsło-wypukły (il. 16:2). Pośrodku, na styku profili simowych, występuje czasami szew w formie ostrego grzbietu. Natomiast półwałki tworzą motyw dwuwałkowy (il. 16:3, 6). Scharakteryzowane wzory są szerokie i płytko kształtowane. Motywy

12. Otwock, ul. Kościuszki 35, 2. dziesięciolecie XX w., rozbudowa – 1931-1932 r. A – widok na elewację zachodnią, B – fragment szalunku na styku kondygnacji. Etapy budowlane wyróżnia układ deskowania i szerokość deski szalunkowej. W poziomym szalunku dolnej kondygnacji deski półwałkowe z obustronnym fazowaniem mają w licu szerokość od 15 do 17 cm; naroża ozdobiono deskami o fazowanych krawędziach. W nadbudowanym piętrze powtórzono kierunek deskowania, ale w bocznych polach szczytu oraz w elewacjach dobudowanej werandy szalunek ma już układ skośny – w jodelkę i romby, użyto też szalówki o szerokości 11 cm, ozdabiając narożniki budynku listwami imitującymi pilaster, 2007 r.

12. Otwock, 35 Kościuszki Street, 1920s, expanded – 1931-1932 r. A – view of the western elevation, B – fragment of the boarding at the contact of the storeys. The construction stages are distinguished by the arrangement of the boarding and the width of the boards. In the lower storey horizontal boarding the width of the face of boards with half-round moulding and a two-sided cant is 15-17 cm; the corners are decorated with boards with canted edges. In the added storey the builders repeated direction of the boarding, but along the sides of the gable and on the elevations of the added veranda the boarding already features a diagonal pattern – herring bone and rhombus; use was also made of boards 11 cm wide, decorating the corners of the building with slats imitating a pilaster, 2007.

symetryczne tworzą także szalówki o odmiennie kształtowanych obu krawędziach. Najpopularniejszym przykładem jest szalówka z półwałkiem od strony wypustu i obustronną fazą (il. 16:8, 9). Pozostałe szalówki o odmiennie kształtowanych krawędziach (il. 14:16) oraz wszystkie szalówki profilowano-fazowane z szeroką fazą przechodzącą w wypust bądź z pochyłymi płatkami, z wyłączeniem wzoru z il. 14:2 i 16:5, tworzą układy asymetryczne.

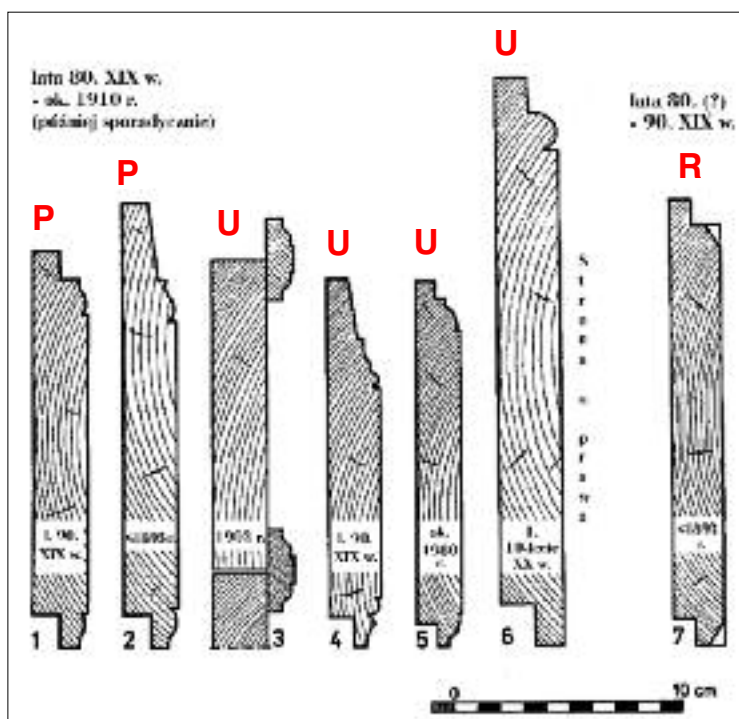
Szalówki składające się na symetryczne motywy dekoracyjne mogły być wykorzystywane we

wszystkich układach szalunku i ich odmianach, natomiast tworzące motywy asymetryczne – z wyłączeniem kompozycji w romby²¹. Badania układów szalunku i użytych w nich desek wykazały, że w odmianie skośnej układu mieszanego, w jodełkę i romby, występowały tylko wzory półwałkowe, z wałkiem (jednym lub dwoma) od strony wypustu i obustronną fazą oraz odmiany zdwojone tej szalówki (il. 14:11, 17, 18).

W deskowaniu wykorzystywano najczęściej jeden wzór szalówki, rzadziej dwa, a tylko sporadycznie więcej wzorów. Nieliczne już dzisiaj i zarazem

13. Wzory desek ozdobnego szalunku – szalówki profilowane i tylko fazowane: 1 – Otwock, ul. Kościelna 6, lata 90. XIX w., 2 – Otwock, ul. Kościelna 19, przed 1893 r., 3 – Otwock-Świder, ul. Kollątaja 92, 1903 r., 4 – Otwock, ul. Reymonta 29, lata 90. XIX w., 5 – Otwock, ul. Kościelna 22, ok. 1890 r., 6 – Józefów, ul. Sikorskiego 108, 1. dziesięciolecie XX w., 7 – Otwock, ul. Kościuszki 5, ok. 1893 r. **P** – podstawowe wzory szalówek, **R** – wzory rzadko stosowane, **U** – wzory unikatowe. Daty wpisane w tło szalówek dotyczą czasu powstania budynku (ewentualnie jego rozbudowy lub remontu), z którego także pochodzi dany profil elewacyjny.

13. Patterns of decorative boarding boards – moulded and canted boards: 1 – Otwock, 6 Kościelna Street, 1890s, 2 – Otwock, 19 Kościelna Street, prior to 1893, 3 – Otwock-Świder, 92 Kollątaja Street, 1903, 4 – Otwock, 29 Reymonta Street, 1990s, 5 – Otwock, 22 Kościelna Street, about 1890, 6 – Józefów, 108 Sikorskiego Street, first decade of the twentieth century, 7 – Otwock, 5 Kościuszki Street, about 1893. **P** – basic board patterns, **R** – rarely used patterns, **U** – unique patterns. Dates inscribed into the background of the boards relate to the origin of the given building (eventually its expansion or repair), as well as that of a given elevation profile.

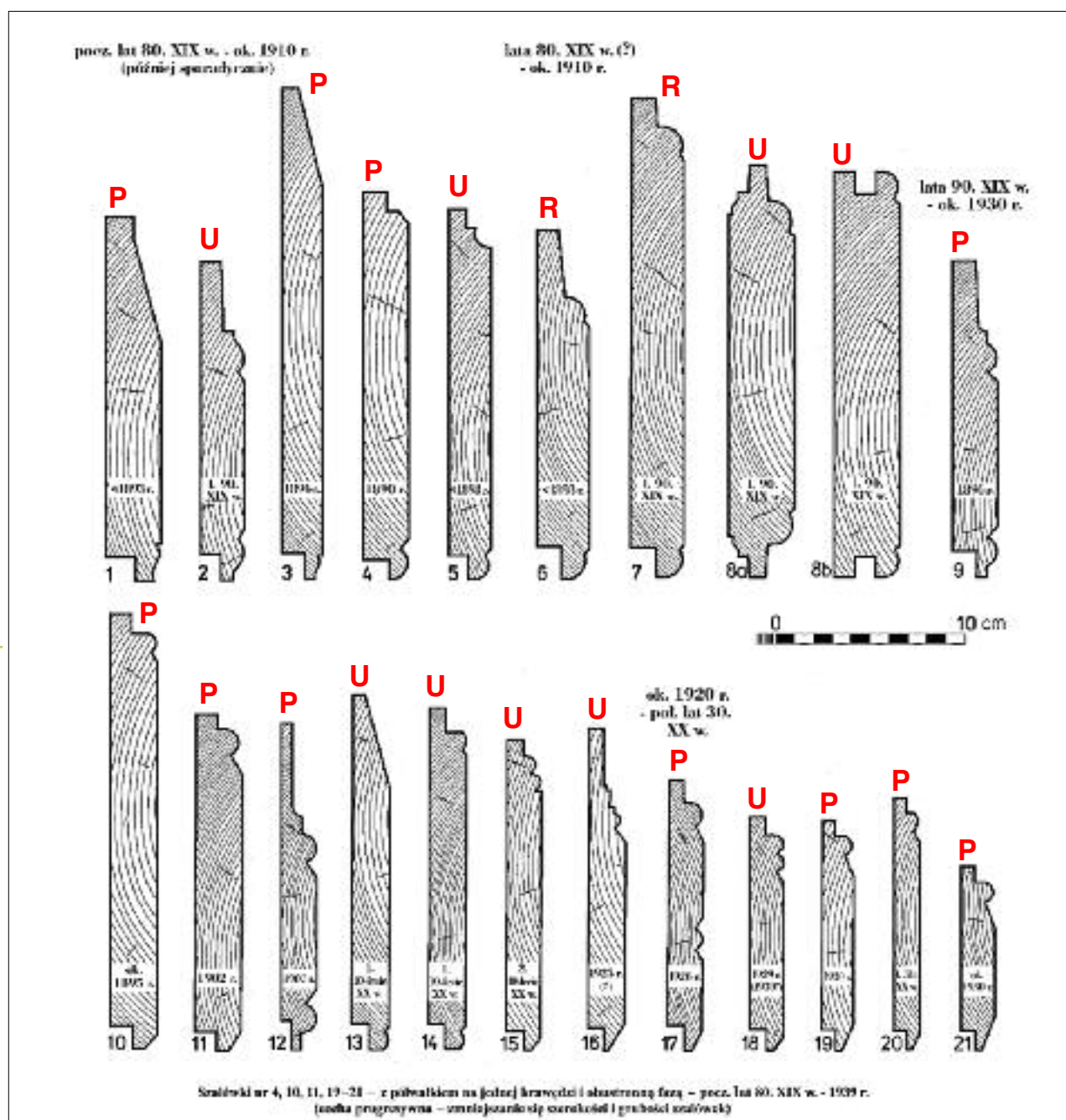

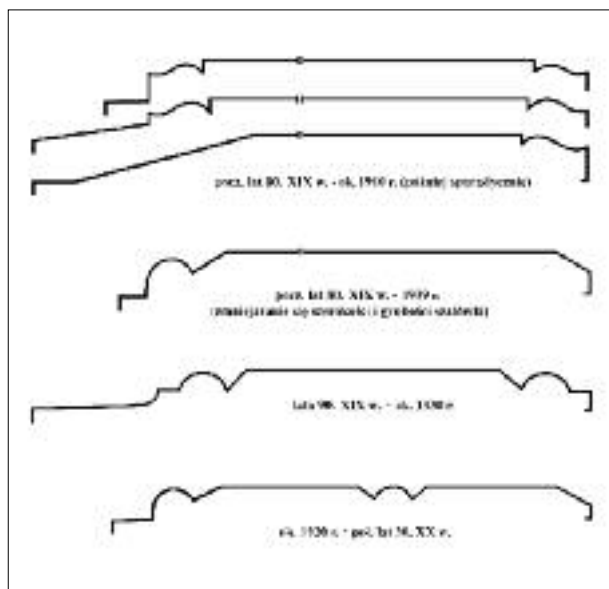
14. Wzory desek ozdobnego szalunku – szalówki profilowano-fazowane: 1 – Otwock, ul. Kościelna 4, przed 1893 r., 2 – Otwock, ul. Reymonta 29 i 29 A, lata 90. XIX w., 3 – Józefów, ul. 3 Maja 100, 1896 r., 4 – Otwock, ul. Kościuszki 19, 1890 r., 5 – Otwock, ul. Kościuszki 5, przed 1893 r., 6 – Otwock, ul. Wierzbowa 3, przed 1893 r., 7-8b – Józefów, ul. Wiślana 6, lata 90. XIX w. (8a, 8b – wzory szalówek z barierki werandy łączone przemiennie), 9 – Józefów, ul. 3 Maja 100, 1896 r., 10 – Otwock, ul. Warszawska 21, ok. 1895 r., 11 – Otwock-Świder, ul. Kollątaja 92, 1902 r., 12 – Otwock, ul. Kościuszki 11, 1907 r., 13, 14 – Otwock-Świder, ul. Kollątaja 83, pocz. XX w., 15 – Otwock-Świder, ul. Mickiewicza 29, 2. dziesięciolecie XX w., 16 – Otwock, ul. Warszawska 23 A, 1925 r. (?), 17 – Józefów, ul. Wyszyńskiego 6 A, 1926 r., 18 – Warszawa-Radość, ul. Patriotów 173 i 175, ok. 1930 r., ul. Herbaciańska 6, 1934 r., 19 – Józefów, ul. Sikorskiego 83, 1930 r., 20 – Józefów, ul. Wiślana 6, koniec lat 20.-lata 30. XX w., 21 – Otwock-Świder, ul. Mickiewicza 43, ok. 1930 r. **P** – podstawowe wzory szalówek, **R** – wzory rzadko stosowane, **U** – wzory unikatowe.

14. Decorative boarding patterns – moulded-canted boards: 1 – Otwock, 4 Kościelna Street, prior to 1893, 2 – Otwock, 29 and 29 A Reymonta Street, 1890s, 3 – Józefów, 100 3 Maja Street, 1896, 4 – Otwock, 19 Kościuszki Street, 1890, 5 – Otwock, 5 Kościuszki Street, prior to 1893, 6 – Otwock, 3 Wierzbowa Street, prior to 1893, 7-8b – Józefów, 6 Wiślana Street, 1890s (8a, 8b – patterns of boarding from the veranda barriers joined interchangeably), 9 – Józefów, 100 3 Maja Street, 1896, 10 – Otwock, 21 Warszawska Street, about 1895, 11 – Otwock-Świder, 92 Kollątaja Street, 1902, 12 – Otwock, 11 Kościuszki Street, 1907, 13, 14 – Otwock-Świder, 83 Kollątaja Street, early twentieth century, 15 – Otwock-Świder, 29 Mickiewicza Street, 1910s, 16 – Otwock, 23 A Warszawska Street, 1925 (?), 17 – Józefów, 6 A Wyszyńskiego Street, 1926, 18 – Warszawa-Radość, 173 and 175 Patriotów Street, about 1930, 19 – Józefów, 83 Sikorskiego Street, 1930, 20 – Józefów, 6 Wiślana Street, late 1920s-early 1930s, 21 – Otwock-Świder, 43 Mickiewicza Street, about 1930. **P** – basic board patterns, **R** – rarely used patterns, **U** – unique patterns.

najciekawsze przykłady tego rodzaju zdobnictwa pochodzą z XIX i początku XX w. W willi Kwiecińskiego w pasie podokiennym pierwszej kondygnacji²² znajduje się szalówka fazowana (taka jak wzór z il. 14:7), zaś powyżej, na wysokości okien, ma ona na jednej krawędzi profil półwałkowy z fazą, a na drugiej od strony wypustu – wklęsłą (il. 14:5). Natomiast w willi Wilhelma Benke występują aż cztery wzory szalówek (il. 18). W obrębie parteru, gdzie zastosowano mieszany układ deskowania, użyto desek plutowanych: w pasie podokiennym – z simą (takich jak wzór z il. 13:2), a na

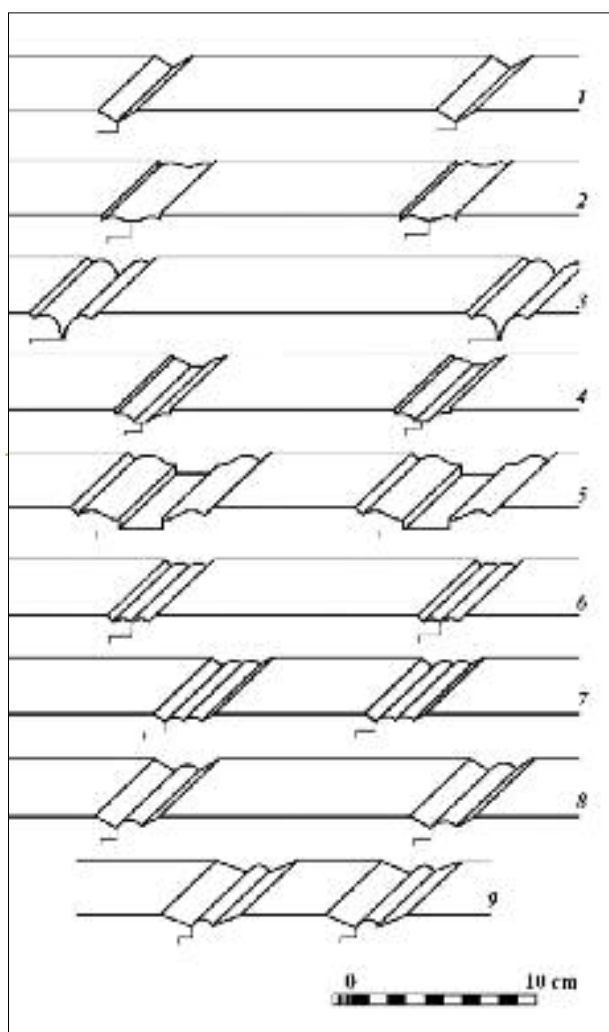
wysokości okien – z półwałkiem i fazą na obu krawędziach (il. 14:9). Z kolei na poddaszu, w świetle drugiej kondygnacji werand, wykorzystano między oknami ustawione poziomo deski z simą i bardzo szeroką fazą (il. 14:3), a wzdłuż ścianki kolankowej – z profilem półwałkowym ukształtowanym tylko na jednej krawędzi, ale ustawione pionowo (takie jak wzór z il. 13:6). Ta różnorodność wzorów szalówek miała przede wszystkim związek z różnymi kierunkami szalunku w elewacji. Wykorzystywanie szalówek różniących się stopniem rozczłonkowania krawędzi służyło dodatkowemu

15. Podstawowe wzory desek szalunkowych i okresy ich występowania.

15. Basic patterns of the boards and the periods of their occurrence.

skontrastowaniu dużych płaszczyzn ścian o różnych kierunkach desekowania za pomocą efektów światłocieniowych. Rozwiązanie to, mimo możliwości technicznych pozwalających na masową produkcję dowolnego profilu elewacyjnego, nie przyjęło się w budownictwie drewnianym z linii otwockiej. Zastosowano je w nielicznych obiektach, wyróżniających się również bogactwem dekoracji ornamentальной. W większym zakresie natomiast, dla skontrastowania odmiennych kierunków desekowania, stosowano różną szerokość desek. Zasadą było wykorzystanie w pionowym deskowaniu poddasza szalówek o mniejszej szerokości w stosunku do desekowania w obrębie kondygnacji. To zróżnicowanie mogło również łączyć się z użyciem innego wzoru szalówki, o dekoracji ograniczonej tylko do jednej krawędzi (il. 13:6), zwłaszcza wtedy, gdy w obrębie kondygnacji występowały deski platowane – z zasady szerokie. W takich przypadkach na wysokości ścianki kolankowej najczęściej stosowano szalówki z półwałkiem od strony wypustu i obustronną fazą (il. 1). Praktyka różnicowania wymiarów przekroju poprzecznego desek, stosowana w XIX i na początku XX w., wychodzi z użycia w latach 20. XX w., z chwilą wyraźnego zmniejszenia się szerokości desek szalunkowych.

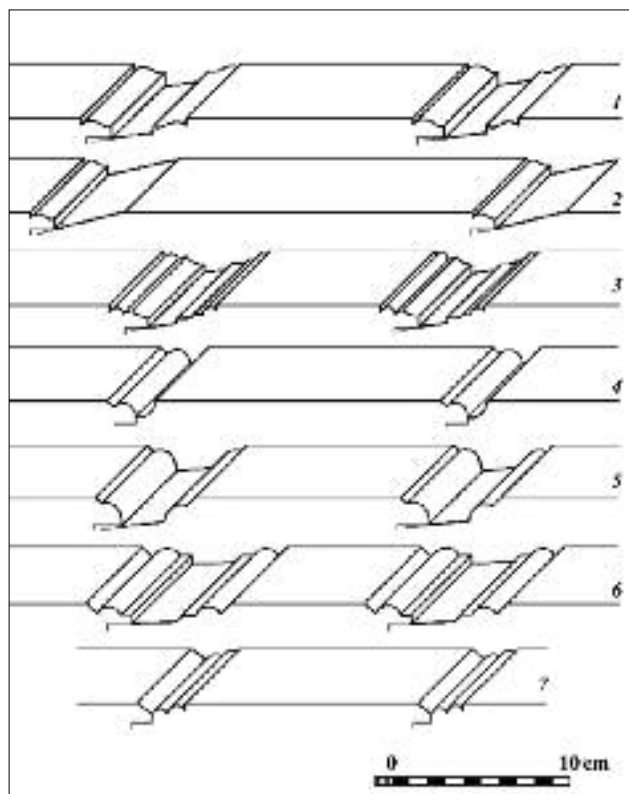
Jak wynika z przedstawionego materiału, plastyczną stronę ozdobnego desekowania kształtował układ szalunku w elewacji, wzór desek użytych do szalowania bądź liczba wzorów. Ale powyższa analiza zarysowała jeszcze jedną istotną cechę szalunku – częstotliwość występowania w płaszczyźnie desekowania profili i fazowań, rytm modelunku. Dostrzec to można, porównując zwłaszcza desekowanie

16. Forma plastyczna ozdobnego desekowania ścian kształtowanego szalówkami symetrycznymi: 1 – Otwock, ul. Kościuszki 5, ok. 1893 r., 2 – Otwock, ul. Kościelna 6, lata 90. XIX w., 3 – Józefów, ul. Wiślana 6, lata 90. XIX w., 4 – Otwock, ul. Kościelna 22, ok. 1890 r., 5 – Otwock, ul. Reymonta 29 i 29 A, lata 90. XIX w., 6 – Otwock-Świder, ul. Kollątaja 83, pocz. XX w., 7 – Warszawa-Radość, ul. Patriotów 173 i 175, ok. 1930 r., ul. Herbaciańska 6, 1934 r., 8 – Otwock-Świder, ul. Kollątaja 92, 1902 r., 9 – Otwock-Świder, ul. Mickiewicza 43, ok. 1930 r.

16. Artistic form of decorative boarding created with symmetric boards: 1 – Otwock, 5 Kościuszki Street, about 1893, 2 – Otwock, 6 Kościelna Street, 1890s, 3 – Józefów, 6 Wiślana Street, 1890s, 4 – Otwock, 22 Kościelna Street, about 1890, 5 – Otwock, 29 and 29 A Reymonta Street, 1890s, 6 – Otwock-Świder, 83 Kollątaja Street, early twentieth century, 7 – Warszawa-Radość, 173 and 175 Patriotów Street, about 1930, 6 Herbaciańska Street, 1934, 8 – Otwock-Świder, 92 Kollątaja Street, 1902, 9 – Otwock-Świder, 43 Mickiewicza Street, about 1930.

utworzone z szalówek z półwałkiem od strony wypustu i fazą na obu krawędziach. W willi „Syrena” (il. 14:10) półwałek ujęty w fazę występuje, na porównywalnej szerokości deskowania, ponaddwukrotnie rzadziej niż w szalunku domu letniskowego „U dziadka” (il. 14:21, 9). To zestawienie wykazało, że rytm ozdobnego modelunku w płaszczyźnie deskowania, czyli stopień rozczłonkowania płaszczyzny, zależy od szerokości desek (szerokości krycia).

Deski profilowane, fazowane i profilowano-fazowane cechuje bowiem także zróżnicowanie podstawowych wymiarów liniowych przekroju poprzecznego – szerokości i grubości (il. 13, 14, 16, 17). Na szalówki wykorzystywano głównie deski tartaczne o przekroju stycznym i styczno-promieniowym, co wynikało z podaży tego sortymentu tarcicy. Zasadą, przeważnie przestrzeganą, był też wybór prawej (odrdzeniowej) strony deski na stronę licującą – zewnętrzną, ozdobnie kształtowaną na krawędziach, co zapewniało lepsze przyleganie szalunku do elementów szkieletu ściany i szczelniejsze połączenie desek między sobą²³. W budynkach wzniesionych w XIX i na początku 1. ćw. XX w. deski szalunkowe osiągały przeważnie szerokość od 14 do 20 cm (bez wypustu), niekiedy przekraczając wymiar 20 cm, a w jednostkowych przypadkach 30 cm. Ich grubość wahała się w granicach od 1,8 do 3 cm²⁴. W jednym obiekcie występowała niekiedy między granicznymi wymiarami przekroju duża różnica²⁵. Istnieją oczywiście przykłady budynków szalowanych deskami węższymi i cieńszymi²⁶, ale przewaga w szalunku desek szerszych i jednocześnie grubszych jest wyraźnie widoczna. W okresie międzywojennym stosuje się szalówkę, której szerokość krycia przeważnie nie przekracza 16 cm, a grubość – 1,8 cm²⁷, charakteryzującą się jednocześnie powtarzalnością wymiarów liniowych przekroju poprzecznego w jednym obiekcie. Utrzymuje się też nadal tendencja do zmniejszania tych wymiarów²⁸. Od końca lat 20. XX w. spotyka się w szalunku także deski z profilem półwałkowym i fazą o szerokości bliskiej 11 cm, a nawet 9 cm (il. 14:21). Tendencja ta skutkuje pojawieniem się w kompozycjach ozdobnego szalunku układów skośnych, a zwłaszcza odmian w jodełkę i romby. To właśnie niewielka szerokość deski umożliwiła tworzenie czytelnych wzorów geometrycznych nawet w małych polach szkieletu werand (il. 8, 12 A). Proces zmniejszania się wymiarów poprzecznych szalówek wyjaśnia również przyczynę zaniku wzorów simowych i półwałkowych z szerokimi płatkami – światłocieniowych, wyma-

17. Forma plastyczna ozdobnego deskowania ścian kształtowanego szalówkami asymetrycznymi: 1 – Otwock, ul. Kościelna 19, przed 1893 r., 2 – Józefów, ul. 3 Maja 100, 1896 r., 3 – Otwock, ul. Kościelna 22, ok. 1890 r., 4 – Otwock, ul. Kościuszki 5, ok. 1893 r., 5 – Otwock, ul. Wierzbowa 3, przed 1893 r., 6 – Józefów, ul. 3 Maja 100, 1896 r., 7 – Otwock-Świder, ul. Mickiewicza 29, 2. dziesięciolecie XX w.

17. Artistic form of decorative boarding created with asymmetric boards: 1 – Otwock, 19 Kościelna Street, prior 1893, 2 – Józefów, 100 3 Maja Street, 1896, 3 – Otwock, 22 Kościelna Street, about 1890, 4 – Otwock, 5 Kościuszki Street, about 1893, 5 – Otwock, 3 Wierzbowa Street, prior to 1893, 6 – Józefów, 100 3 Maja Street, 1896, 7 – Otwock-Świder, 29 Mickiewicza Street, 1920s.

gających odpowiednio dużej szerokości i grubości dla uzyskania tak plastycznego efektu²⁹.

Deski szalunkowe wykonywane w końcu XIX w. miały więc większą szerokość i grubość niż w okresie międzywojennym. Wykorzystanie w szalunku desek zarówno 30-centymetrowych i szerszych, jak i 9-centymetrowych stwierdzono tylko w kilku obiektach. Na tak skrajnych przykładach można prześledzić proces zmian w technologii budowania drewnianych domów. Zmiany te polegały m.in. na obniżaniu kosztów budowy poprzez stosowanie tańszego materiału – od szalówek szerokich, niekiedy o krawędziach ozdobianych jeszcze ręcznie strugami, występujących w dużym asortymencie wzorów, po szalówki węższe i o mniejszej grubości, produkowane masowo od końca lat 20. XX w. już

18. Józefów, ul. 3 Maja 100, willa Wilhelma Benke, 1896 r. Widok z południowego wschodu. W najstarszych XIX-wiecznych partiach elewacji wykorzystano cztery wzory desek szalunkowych. Deskowanie dolnej kondygnacji werandy południowej z użyciem szalówki z profilem półwałkowym i obustronną fazą wykonano w latach 50. XX w. na potrzeby adaptacji na cele mieszkaniowe, 2008 r.

18. Józefów, 100 3 Maja Street, the Wilhelm Benke Villa, 1896. View from the southeast. The oldest, nineteenth-century parts of the elevations feature four board patterns. The boarding of the lower storey of the southern veranda was executed with boards with half-round moulding in the 1950s for the purpose of its adaptation for residential functions, 2008.

tylko w dwóch podstawowych wzorach: z profilem półwałkowym od strony wypustu i obustronną fazą (il. 14:19-21) oraz w odmianie zdwojonej (il. 14:17).

Badania ozdobnego szalunku ścian drewnianych domów z linii otwockiej, obejmujące układy kompozycyjne oraz wzornictwo profili elewacyjnych wykazały, że wśród stosowanych sposobów dekoracji spotykamy rozwiązania tradycyjne, niezmiennie w swojej formie przez blisko 60 lat rozwoju architektury nadświdrzańskiej, jak i takie, których użycie ograniczone było do krótkiego przedziału czasowego. Zwłaszcza badania profili elewacyjnych, występujących w niezwykle różnorodności odmian, polegające każdorazowo na rozpoznaniu sposobów dekoracji krawędzi oraz pomiarze szerokości i grubości, są nośnikiem informacji przydatnych w datowaniu. Analiza szerokości deski, mająca dla szalówek z simą oraz platowanych drugorzędne znaczenie, w odniesieniu do desek z profilem półwałkowym i obustronną fazą występujących zarówno w latach 80. XIX w., jak i w latach 30. XX w., jest najważniejszą wskazówką datującą. Niektóre wzory szalówek profilowanych i profilowano-fazowanych, ze względu na bardzo ograniczony zakres ich stosowania, świadczą głównie o różnorodności w obrębie tego sposobu dekoracji, choć mogą być punktem odniesienia dla dalszych badań. Spotyka

się w szalunku deski o profilu simowym i dużych wymiarach poprzecznych także w latach 30. XX w., ale są to wyjątki. Należy podkreślić, że badania profili elewacyjnych wymagają kontynuacji, gdyż oparto się głównie na zachowanym, a więc niekompletnym już dzisiaj materiale porównawczym, którego do końca nie rozpoznano. Analiza szalunku nie jest przeto metodą w pełni autonomiczną i należy ją stosować równolegle z analizą formy i detalu tych budynków. Na obecnym etapie badań pomaga ona odczytać historię budowlaną z dokładnością do 20-30 lat, a w wielu przypadkach występowanie układów skośnych w jodełkę lub romby, obustronnego opierzenia szkieletu werand, desek z profilem półwałkowym i obustronnym fazowaniem – zdwojonych uściśla datowanie nawet do dziesięciolecia. Występowanie w budynku kilku wzorów szalówek świadczy nie tylko o dekoracyjności, ale także o jego przebudowie lub remoncie. Jest to dobrze widoczne, gdy etapy budowlane rozdziela dłuższy odstęp czasu. Wówczas w szalunku starsze deski wyróżniają się większą szerokością i grubością, innym profilem albo oboma tymi cechami jednocześnie. Co ważne, zmiany te miały z reguły pozytywny charakter. Były utrzymane w tym samym standardzie, klimacie i stylu, świadcząc o tradycji i kulturze budowania, przestrzeganej przez dwa pokolenia, co już jest wartością samą w sobie.

19. Józefów, ul. Sikorskiego 99 A, 1930 r. Widok z zachodu. W szalunku wykorzystano deskę platowaną profilowano-fazowaną (wzór z il. 14:9). Budynek w trakcie termomodernizacji, po zewnętrznym ociepleniu ściany zachodniej i południowej oraz obudowaniu werand z wykorzystaniem metody „mokrej”. Wymieniono również okna ościeżnicowe dwupoziomowe, trójpodziałowe na jednopodziałowe. Tak pojmowana opieka to klasyczny przykład podniesienia wartości użytkowych zabytku z jednoczesnym ignorowaniem wartości historycznych i estetycznych, 2007 r.

19. Józefów, 99 A Sikorskiego Street, 1930. View from the west. The boarding applied moulded-canted boards (design from fig. 14:9). The building is shown undergoing thermal modernisation with the use of the “wet” method. The framed two-level and tri-section windows were replaced with single-section windows. Thus comprehended protection is a classical example of enhancing the utilitarian assets of the building with simultaneous neglect of its historical and aesthetic qualities, 2007.

Uzyskane wyniki badań nie tylko wypełniły lukę badawczą, ale zarazem dowiodły znaczącej wartości historycznej i estetycznej dekoracyjnego szalunku. Dostarczyły również wskazówek pomocnych w określeniu zakresu jego ochrony. Cechy szalunku, zwłaszcza wzór deski i jej szerokość, pomijane w dotychczasowych badaniach architektury drewnianej, przekazują cenne informacje, m.in. z zakresu technik budowlanych, ważne nie tylko dla historii architektury z terenu Pasma Otwockiego. Omówione bowiem układy ozdobnego deskowania ścian i wzory szalówek nie są właściwością jedynie stylu nadświdrzańskiego. Także zmniejszanie się szerokości i grubości desek w omawianym okresie jest dostrzegalne w budownictwie małomiasteczkowym i wiejskim innych regionów Polski. Przykład architektury nadświdrzańskiej pokazuje, że wymóg pełnej ochrony ozdobnego szalunku powinien być wpisany w problematykę konserwatorską, a tam, gdzie jest to konieczne, również badawczą innych zespołów budownictwa drewnianego i pojedynczych obiektów, zarówno świeckich, jak i sakralnych.

Problematyka konserwatorska

Ochrona dekoracyjnego szalunku jest jednym z wielu zagadnień złożonej problematyki konserwatorskiej dotyczącej zabytkowego budownictwa

drewnianego w Paśmie Otwockim. Przedmiot ochrony wymusza zawężenie jej do wybranych aspektów – sformułowania wytycznych konserwatorskich oraz oceny zabiegu docieplania ścian zewnętrznych budynków pod kątem zagrożeń i korzyści, jakie niesie ze sobą jego przeprowadzenie³⁰.

Dotychczas w praktyce konserwatorskiej zakres ochrony szalunku obejmował z reguły rodzaj użytego materiału i układ deskowania w elewacji, ale z pominięciem wzoru i szerokości deski. Z zaprezentowanych badań wynikają dwa postulaty:

- należy uwzględniać w badaniach ewidencyjnych budownictwa drewnianego analizę dekoracyjnego szalunku, w omówionym zakresie, jako jednego z kryteriów, które może być podstawą do uznania obiektu za zabytek;
- dekoracyjny szalunek powinien być chroniony w zakresie układu kompozycyjnego, sposobu dekorowania krawędzi deski szalunkowej oraz jej szerokości. Wszelkie prace renowacyjne elewacji budynków zabytkowych, wzniesionych w stylu nadświdrzańskim bądź nawiązujących do niego, powinny spełniać ten wymóg.

Wynikają z tego następujące wnioski:

- ochronie podlega układ szalunku wszystkich elewacji budynku, spodnich powierzchni połaci dachowych tworzących okapy, szalunek werand

otwartych i przeszklonych (w obrębie połaci dachowych, jak i szkieletu odkrytego i opierzonego);

- ochronie podlega wzór deski szalunkowej oraz jej szerokość (grubość deski jest m.in. pochodną sposobu dekorowania krawędzi i szerokości);
- nie powinno się podczas prac remontowych ujednolicać wzorów oraz szerokości desek szalunkowych, jeśli ich różnorodność wynika z pierwotnej koncepcji dekoracyjnej przyjętej dla danego budynku lub jest efektem rozbudowy budynku o dodatkowe pomieszczenia użytkowe (np. sień, weranda) czy kondygnację, a zmiany te mają cechy stylu nadświdrzańskiego lub są w jego klimacie;
- niedopuszczalne jest zakrywanie szalunku tynkiem, papą, sidingiem lub innymi materiałami;
- ze względu na ochronną rolę szalunku dopuszczalna jest jego częściowa wymiana w zakresie wynikającym ze złego stanu zachowania lub nieprawidłowo wykonanych remontów, ale z powtórzeniem wyżej omówionych cech. W przypadku niewielkich różnic w szerokości desek szalunkowych jednego wzoru dopuszczalne jest uśrednienie tego wymiaru;
- odtwarzane deski szalunkowe powinny być wykonane z tarcicy o przekroju stycznym, a ozdobne profile i fazowania ukształtowane tylko po stronie prawej (odrdzeniowej).

Ocena stanu zachowania najcenniejszych i niejednokrotnie najstarszych obiektów, zarówno znajdujących się w rejestrze i ewidencji zabytków, jak i nieobjętych nimi, odsłania smutną prawdę: budownictwo drewniane nie jest postrzegane przez mieszkańców Otwocka, Józefowa i gminy Wawer jako wartościowy element krajobrazu architektonicznego tego regionu. Samorządy lokalne nie opracowały nawet programu ochrony tej architektury i planu jego realizacji, poprzestając jedynie na deklaracjach. Toteż i świadomość znaczenia dekoracyjnego szalunku jako zasługującego na ochronę elementu stylowego jest niewystarczająca. To właśnie ozdobny szalunek w wyniku braku bieżących napraw bądź niewłaściwego ich przeprowadzenia oraz podczas zabiegu docieplania ścian zewnętrznych w ramach termomodernizacji budynków jest najbardziej narażony na zniszczenie. Oczywiście można wskazać pozytywne, a nawet wzorcowe przykłady dbałości o zabytki (il. 1, 5, 8, 18, 22, 23), jednakże dominują, niestety, te negatywne. Zły stan techniczny szalunku, objawiający się częściowym lub całkowitym brakiem malarskich powłok

ochronnych i dekoracyjnych, a w konsekwencji rozszczelnieniem deskowania i biodegradacją drewna, ma w wielu przypadkach podłoże finansowe. Bardzo często takie wieloletnie zaniedbania obliczone są na zniszczenie zabytku. Trudno walczyć z takimi postawami, jeśli nawet budynki uznane za zabytki o dużej wartości historycznej i estetycznej, jak np. sanatorium Gurewicza, niszczą się pozbawione należytej opieki. Na tym tle zabiegi docieplania ścian, służące zaoszczędzeniu energii zużywanej na ogrzewanie, a także podniesieniu komfortu cieplnego wewnątrz mieszkalnych poprzez poprawienie m.in. izolacyjności ścian³¹, chronią całą substancję budynku, podnosząc jego wartość użytkową. Dzięki tym zaletom oceniane są pozytywnie. Stale też zyskują na popularności. Znajdującą się bowiem na obszarze Pasma Otwockiego substancję mieszkaniową, pochodzącą sprzed 1939 r., tworzą przede wszystkim dawne domy letniskowe, przeznaczone do zamieszkiwania tylko w sezonie letnim³². Ściany tych domów rozwiązywano najczęściej w lekkiej konstrukcji szkieletowej z obustronnym odeskowaniem wypełnionej igliwem³³. Wartość izolacyjna tak wykonanych ścian, nawet przy założeniu, że nie uległa ona obniżeniu w wyniku kilkudziesięciu lat eksploatacji budynku, jest w świetle obowiązujących obecnie norm bardzo niska. Dlatego termomodernizacja jest koniecznością. Zastrzeżenia natury konserwatorskiej budzą tylko sposoby jej realizacji. Analiza dociepleń ścian wykonanych w ramach termomodernizacji budynków w ciągu ostatnich kilkunastu lat, przeprowadzona tylko na podstawie oceny zewnętrznych efektów pokazuje, że zabieg ten przeważnie negatywnie wpływa na estetykę elewacji, powodując zazwyczaj całkowite zakrycie szalunku lub częściowe zatarcie jego cech. Oprócz tego istnieje także zagrożenie wilgocią i w konsekwencji biodegradacją drewna, spowodowane kondensacją pary wodnej w przegrodzie. Sytuację taką mogą wywołać tak wady zastosowanego systemu ocieplającego, jak i błędy wykonawcze. Omówienie najważniejszych systemów dociepleń, stosowanych obecnie w zabiegach termoizolacji drewnianych domów zabytkowych oraz wznoszonych w oparciu o nowe technologie, ale z wykorzystaniem tradycyjnych rozwiązań konstrukcyjnych, pozwoli wybrać rozwiązania optymalne.

W praktyce budowlanej zabieg docieplenia jest wykonywany od zewnętrznej i od wewnętrznej strony ściany. Na linii otwockiej stosowane jest wyłącznie docieplanie od zewnątrz. Występują dwie metody montażu izolacji i jej dekoracyjnego

wykończenia: mokra i sucha. W metodzie mokrej izolację docieplającą pokrywa się tynkiem dekoracyjnym. W metodzie lekkiej – suchej system docieplający licowany jest sidingiem (panele elewacyjne z PVC, winylowe) lub okładzinami drewnianymi³⁴. Poprawne wykonanie dociepleń w metodach mokrej i suchej pozwala na całkowite wyeliminowanie mostków termicznych. Jednakże mimo tej zalety metodę mokrą należy całkowicie odrzucić, jako nieprzystającą w żadnym punkcie do postulatów konserwatorskich. W przypadku zabudowy pochodzącej z końca lat 20. i z lat 30. ub. stulecia, charakteryzującej się uproszczeniem, a nawet brakiem dekoracji ornamentalnej szczytów i szkieletu werand, zakrycie szalunku, będącego także elementem datującym, jest dla niektórych obiektów równoznaczne z całkowitym pozbawieniem cech stylowych. Zmiany wyglądu są niekiedy tak totalne, że przenoszą drewniane domy w inną kategorię budownictwa – budownictwa „murowanego” (il. 19). Trudno dla tak pojmowanej ochrony znaleźć usprawiedliwienie. Także licowanie elewacji sidingiem jest rozwiązaniem negatywnym. Z reguły ma ono układ poziomy, także na wysokości ścianki kolankowej. Panele pozbawione są profilowań krawędzi, a przy tym mają jednakową szerokość, nieodpowiadającą szerokości oryginalnej szalówki. Najpopularniejszy wzór listew daje gładką płaszczyznę ściany (z wyjątkiem listew platowanych)³⁵, a oferowane panele występują w ubogiej kolorystyce. Oblicowanie panelami PVC pociąga za sobą zazwyczaj usunięcie całego zestawu detali składających się na artykulację elewacji – listew okapnikowych, fryzów kordonowych i wieńczących, dekoracji rozmieszczonych na krawędziach ścian (il. 8, 12 B), a także obramień otworów okiennych i drzwiowych oraz okiennic. Nawet ich ponowny montaż na nowej oblicówce nie przywróci ścianie faktury charakterystycznej dla drewnianego szalunku z widocznymi oznakami starości – deformacją płaszczyzny, stale zmieniającą się szerokością desek – pozbawiając elewację cech wyglądu składających się na tzw. wartość dawności oraz malowniczości (wg. W. Frodla). Wykorzystanie drewnianej szalówki

do przykrycia warstwy izolacyjnej jest w metodzie lekkiej – suchej najkorzystniejszym rozwiązaniem, spełniającym wymagania dotyczące rodzaju materiału licującego. Zazwyczaj jednak stosuje się jedynie wąską szalówkę fazowaną, ograniczając się do powtórzenia w elewacji układu deskowania (il. 21 B, 22). Znany jest tylko jeden przykład użycia szalówki drewnianej, która powtarza zarówno profil i szerokość deski oryginalnej, jak i jej układ w elewacji (il. 14:18, 23)³⁶.

20. Przykłady budynków drewnianych oblicowanych sidingiem. A – Józefów, ul. 3 Maja 65, 1928 r. Widok z zachodu, 2008 r. B – Warszawa-Radość, ul. Jagody 18, lata 20.-30. XX w. Widok z zachodu, 2008 r.

20. Examples of wooden buildings faced with siding. A – Józefów, 65 3 Maja Street, 1928. View from the west, 2008. B – Warszawa-Radość, 18 Jagody Street, 1920s and 1930s. View from the west, 2008.

Docieplenie zewnętrzne ścian w przedstawionych rozwiązaniach, oprócz całkowitego zakrycia oryginalnego szalunku, zawsze powoduje ich pogrubienie, a tym samym powiększenie wymiarów obwodowych budynku. Przekłada się to na zmniejszenie głębokości okapów, a przy dużej grubości materiałów termoizolacyjnych częściowe zakrycie ozdobnych zakończeń krokwi, przyściennych słupków szkieletu werand oraz wycofanie lica okna w stosunku do lica ściany. Zasadą charakterystyczną dla domów letniskowych było bowiem dostosowanie szerokości ościeżnicy do grubości ściany. Toteż docieplenie skutkuje pojawieniem się w otworze okiennym ościeży, cechy niespotykanej w tym budownictwie (il. 19, 20 B). W związku z występowaniem okien ościeżnicowych jako podstawowym rodzajem konstrukcji³⁷ zmniejszeniu ulega również kąt rozwarcia skrzydeł zewnętrznych. Dlatego przy ich wymianie stosuje się najczęściej okna o skrzydłach otwierających się tylko do środka, rezygnując jednak z ich ponownego osadzenia w płaszczyźnie elewacji. Taki zakres zmian w obrębie otworu okiennego jest jeszcze dopuszczalny, gdyż nie wpływa on w sposób istotny na estetykę elewacji. Niestety, w nowej stolarce okiennej z reguły nie powtarza się pierwotnego podziału pola otworu okiennego, krotkości i dzielności, stosując najczęściej okna jednopodziałowe (il. 5, 19). Unika się nawet kompromisowych rozwiązań, w których te cechy imitowane są za pomocą wąskich szczeblin – kompromisowych, gdyż ten element skrzydła nigdy nie decydował w zabytkowej stolarce okiennej o dzielności i krotkości (il. 23). Tak więc z uwagi na wszystkie negatywne skutki dla wyglądu elewacji docieplonej od zewnątrz, nawet przy zastosowaniu najmniej inwazyjnych rozwiązań, powtarzających układ szalunku i wzór deski, nie kwestionując zalet docieplania od zewnątrz i jego przydatności we współczesnym budownictwie, uznać wypada, iż w świetle wytycznych konserwatorskich nie jest ono wyborem najtrafniejszym.

Alternatywą dla omówionych rozwiązań, minimalizującą ich wady, jest docieplenie budynku od wewnętrznej strony ściany lub wykorzystanie przestrzeni międzyskieletowej w celu wprowadzenia materiałów izolacyjnych. Metody te nie powodują zakrycia oryginalnego szalunku i zwiększenia grubości ścian, z wszystkimi tego ujemnymi konsekwencjami. Są zalecane przez producentów systemów izolacyjnych do stosowania w obiektach zabytkowych oraz powszechnie wykorzystywane w nowo wznoszonych domach w konstrukcji szkieletowej

i wieńcowej³⁸. Nie są mi jednak znane przykłady zastosowania tych sposobów na terenie Pasma Otwockiego.

W metodzie docieplania od wnętrza pomieszczeń wyróżniamy kilka odmiennych systemów. Budowa tych systemów oraz różnice technologiczne między nimi związane są z zastosowanym materiałem termoizolacyjnym. Pierwszy z nich wykorzystuje wełnę mineralną, preferowaną ze względu na jej elastyczność. W drugim podstawą są tzw. płyty klimatyczne Renovario (Calsitherm Klimaplatte)³⁹. Od kilku lat są w Polsce stosowane z powodzeniem włókna celulozowe w postaci sypkiej, o właściwościach zbliżonych do właściwości płyt klimatycznych, ale wymagające specjalistycznego sprzętu do wykonania docieplenia.

Najpopularniejszy system z użyciem wełny mineralnej składa się z wiatroizolacji, drewnianego rusztu z termoizolacją, folii paraizolacyjnej i płyt gipsowo-kartonowych lub innego zewnętrznego wykończenia. Użyte materiały są stosunkowo tanie, ale w tym rozwiązaniu koszty podwyższa poprawne zainstalowanie tego systemu. Trudności sprawia całkowite wyeliminowanie mostków cieplnych i będących konsekwencją ich występowania zagrożeń związanych z zawilgoceniem ściany. Nerozwązanie tych problemów nie tylko obniża skuteczność docieplenia, ale może spowodować uszkodzenie, a nawet zniszczenie budynku. Mostki cieplne mogą występować zwłaszcza na styku ścian zewnętrznych ze ścianami działowymi i przegrodami poziomymi. Pojawiają się także wzdłuż szczelin powstałych w wyniku niedokładnego połączenia płyt izolacyjnych czy folii paraizolacyjnych. Konieczne jest więc szczelne położenie tych materiałów, zachowanie ciągłości folii paraizolacyjnych na całej powierzchni ściany zewnętrznej, także na wysokości ścian działowych⁴⁰. Osiągnięcie tego celu wymaga ingerencji w konstrukcję ściany szkieletowej, niekiedy o specyficznych rozwiązaniach, wymagających konsultacji ze specjalistą oraz sporządzenia projektu technicznego. Folią powinny być także pokryte styki ścian z ościeżnicami okiennymi i drzwiowymi. Oprócz przestrzegania wymogów technologicznych na wykonawcę spada obowiązek utrzymania wysokich standardów wykonania. Najnowsze opracowania dotyczące dociepleń ścian zewnętrznych od środka zalecają ustawienie ścianki ocieplającej w odległości 2-3 cm od ściany właściwej, opierając ją na listwach dystansowych, tak jak w dociepleniu od zewnątrz. Wentylację szczeliny zapewnić mają otwory wykonane w ścianie, łączące ją

21. Otwock-Świder, ul. Reymonta 3, 1906 r. (?). A – fasada zachodnia willi, 2000 r., B – budynek po termomodernizacji i rozbudowie (aneksy mieszkalne na wysokości ścian szczytowych), 2008 r. Negatywny przykład remontu, który całkowicie zatarł cechy stylowe – niewłaściwa stolarka okienna, kolorystyka (szalunek zawsze malowano farbami kryjącymi), usunięcie oryginalnej werandy, okiennic, dekoracji ornamentальной. Zniekształcenie symetrycznej niegdyś bryły budynku (każdy z właścicieli kształtuje swoją połowę odmiennie) rodzi pytania o jakość nadzoru architektonicznego.

21. Otwock-Świder, 3 Reymonta Street, 1906 (?). A – the western façade of the villa, 2000, B – building after thermal modernisation and expansion (residential annexes at the level of gable walls), 2008. Negative example of repairs, which totally obliterated stylistic traits – improper window woodwork, colours (boarding always painted with body colour), the removal of the original veranda, the window shutters, and the ornamental decoration. The deformation of the once symmetrical solid of the building (each owner shaped his half differently) questions the quality of architectural supervision.

z wnętrzem pomieszczenia czy też z poddaszem⁴¹. Z tych powodów nieodłącznym elementem tego systemu docieplającego, zapewniającym ochronę przed zawilgoceniem ściany i izolacji, jest sprawna wentylacja grawitacyjna i mechaniczna⁴². Oznacza to konieczność stosowania okien umożliwiających napływ powietrza przez nieszczelną przylgę bądź przez nawiewniki⁴³.

System wykorzystujący płyty klimatyczne ma, dzięki właściwościom użytego materiału izolacyjnego, prostszą budowę. Warstwa utworzona z tych płyt jest oczywiście termoizolacyjna, ale jednocześnie aktywna kapilarnie i paroprzepuszczalna – zapobiega skraplaniu się pary na powierzchni ściany oraz na styku warstwy kleju i płyty izolacyjnej, wchłaniając jej nadmiar, a po rozproszczeniu po powierzchni płyty odparowuje, nie dopuszcza także do rozwoju pleśni i grzybów (pH 10). System składa się tylko z warstwy kleju, warstwy płyt oraz gładzi szpachlowej bądź tynku wewnętrznego. Brak jest

tu, niezbędnych w innych systemach, rusztu (płyty są samonośne) i folii paraizolacyjnej (nie ma więc problemów z jej poprawnym montażem). Dzięki właściwościom użytych materiałów wyeliminowane zostały mostki termiczne i zagrożenia związane z ich występowaniem. Kolejną zaletą tego systemu jest prosty i szybki montaż. Nie można jednak płyt kłaść na tynki gipsowe. Wymóg ten niewątpliwie dotyczy także tynków wapienno-gipsowych, które na obszarze Pasma Otwockiego były niejednokrotnie stosowane do wykańczania ścian wewnątrz budynków. Jeśli takie tynki występują, należy je skuć i wykonać wapienno-cementowe. Łatwość montażu, niskie koszty robocizny i ochrona przed zawilgoceniem ścian wyróżniają płyty klimatyczne spośród innych materiałów i systemów termoizolacyjnych stosowanych w obiektach zabytkowych. Najlepszą rekomendacją są nagrody i wyróżnienia przyznane na Targach Konserwatorskich EGIR 2005 w Krakowie oraz Konserwacji 2006 w Toruniu⁴⁴.

Isolacja celulozowa, dzięki kapilarności włókien, też umożliwia dyfuzję pary wodnej, przeciwdziałając jej kondensacji⁴⁵. Zawartość soli boru zapewnia jej powierzchniową odporność na biodegradację, dzięki czemu powstrzymywany jest rozwój pleśni i grzybów. Zalicza się do materiałów trudno palnych. Włóknoceluloza, zwilżona uprzednio wodą lub spoiwem wodno-klejowym, nanoszona jest na powierzchnię ściany pokrytej drewnianym rusztem poprzez natrysk (metoda „na mokro”) i przykryta płytami gipsowo-kartonowymi. Aby proces dyfuzji przebiegał bez zakłóceń, nie należy stosować paraizolacji, wymagana jest również dobra wentylacja wnętrza budynku⁴⁶.

Metoda wprowadzania materiałów termoizolacyjnych w przestrzeń wewnętrzną ścian może być stosowana w konstrukcjach szkieletowych z obustronnym odeskowaniem ocieplonych igliwem oraz sumikowo-lątkowych ze szczeliną wentylacyjną – podstawowych typach konstrukcji ścian domów letniskowych z terenu Pasma Otwockiego. Najodpowiedniejszą izolacją są włókna celulozowe w postaci sypkiej, w użyciu jest także wełna mineralna⁴⁷. Włóknoceluloza, wprowadzana w przegrodę metodą „na mokro”, szczelnie i bezspoinowo wypełnia szkielet. Niezbędny w tych rodzajach konstrukcji ścian całkowity demontaż deskowania w celu usunięcia resztek starych nasypów ocieplających i innych materiałów izolacyjnych pozwala także na ocenę stanu technicznego elementów konstrukcyjnych ścian, wykonanie niezbędnych napraw (m.in. szalunku) i zabiegów profilaktycznych (dezynfekcji i dezynsekcji). Tu również odradzane jest stosowanie paraizolacji, konieczny jest natomiast montaż wiatroizolacji o wysokiej paroprzepuszczalności, z pozostawieniem szczeliny powietrznej między folią a oryginalnym szalunkiem.

Z przedstawionych skrótowo metod docieplania ścian drewnianych domów o elewacjach opierzonych dekoracyjnym szalunkiem wynika, że tylko montaż materiałów termoizolacyjnych wewnątrz budynku czy też wykorzystanie do tego celu przestrzeni wewnętrznej ścian jest w pełnej zgodzie z postulatami konserwatorskimi. W metodach tych powinny być preferowane materiały izolacyjne posiadające zdolność do dyfuzji pary wodnej –

zwłaszcza takie jak płyty klimatyczne i włókna celulozowe. Ze względu na wiele aspektów technicznych związanych z termoizolacją ścian, prawidłowy dobór rodzaju i parametrów materiałów izolacyjnych (także pod względem ekologicznym), właściwą wentylację, ochronę przed kondensacją pary wodnej czy przed korozją biologiczną drewna wykonanie każdego z zalecanych systemów należy powierzyć wyspecjalizowanym firmom, zapewniającym wysoką jakość materiałów i poziom realizacji.

Docieplenie ścian drewnianych domów na obszarze Pasma Otwockiego jest koniecznością, zwłaszcza w perspektywie wzrostu cen energii. Wybór optymalnych rozwiązań, ukierunkowany na ochronę cech stylowych, może w sposób bardzo skuteczny przyczynić się do zachowania najcenniejszych przykładów drewnianego budownictwa. Sprawą niecierpiącą już zwłoki jest opracowanie przez lokalne samorządy programu rewitalizacji tego budownictwa, także w zakresie termomodernizacji, i włączenie się w jego realizację poprzez pomoc w zdobyciu środków unijnych. Pamiętać też trzeba o obowiązku prawnej ochrony zagrożonych budynków, choćby poprzez ujęcie ich w planach zagospodarowania przestrzennego.

*Artykuł stanowi omówienie pierwszej części badań poświęconych roli dekoracyjnego szalunku w zabytkowej architekturze drewnianej. Zawarte w nim informacje pochodzą m.in. z mojej pracy magisterskiej pt.: *Problematyka techniki budowlanej i detalu architektonicznego domów letniskowych z terenu Pasma Otwockiego z uwzględnieniem zagadnień konserwatorskich* (promotor – prof. dr hab. inż. arch. Jan Tajchman, Instytut Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa, Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2002, s. 43, 49, 61-62, 64-66, 73-85, 97-100, 103-109, il. 85). Wieloletnie badania budownictwa z linii otwockiej, których efektem jest ten artykuł, powiodły się m.in. dzięki pomocy i życzliwości wielu osób, za co wszystkim serdecznie dziękuję.

Mgr Andrzej Cichy jest absolwentem Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (kierunek: ochrona dóbr kultury, specjalność: konserwatorstwo). Pracował w PP PKZ w Warszawie, a od 2004 r. jest pracownikiem naukowo-technicznym w Zakładzie Konstrukcji i Technologii Wyrobów z Drewna Wydziału Technologii Drewna SGGW w Warszawie.

Przypisy

1. Określeń „styl nadświdrzański” (A) i „styl otwocki” (B) używa się zamiennie w odniesieniu do drewnianej architektury z linii otwockiej, wyróżniającej się na tle innych zespołów m.in. cechami stylowymi. Pierwsze z nich, wprowadzone przez To-

masza Chłudzińskiego, wskazuje na miejsce narodzin tej architektury – nad rzeką Świder, drugie na jej umiejscowienie – teren Pasma Otwockiego, a zwłaszcza miasto Otwock, które zarówno w latach 30. XX w., jak i obecnie cechuje największe

22. Warszawa-Radość, ul. Zasobna 46/48, dom letniskowy, 1929 r. (obiekt w rejestrze, nr 1524-A). Podczas prac remontowych wymieniono większą część deskowania, zastępując szalówkę półwałkową z obustronną fazą (wzór z il. 14:19) szalówką fazowaną. Zachowano oryginalne szalówki w zwieńczeniu ścian szczytowych, w powalach połaci dachowych werand, a także częściowo na ścianie kolankowej (tylko szalówki z ozdobnym zakończeniem), usunięte natomiast zastąpiono szerokimi deseczkami rozmieszczonymi między deskami oryginalnymi, imitując tym samym deskowanie szalówkami platowanymi niewystępującymi w obrębie ścianki kolankowej, 2007 r.

22. Warszawa-Radość, 46/48 Zasobna Street, summerhouse, 1929 (registered monument, no. 1524-A). The repair involved exchanging part of the boarding, and replacing the half-round moulding with a two-sided cant (design from fig. 14:19). The preserved original boards are featured in the crowning of the gable walls, the veranda roof, and partially the wall (only boards with ornamental endings); the removed elements were replaced with wide slats inserted between the original boards, thus imitating boarding executed with boards which do not occur in the wall, 2007.

nasycenie tego typu zabudową; (A) T. Chłodziński, *Dolina Świdra*, Warszawa 1982, s. 68, 70; J. Lipnicki, *Styl nadświdrzański Elwiro Andriollego*, „Barbakan”, 1990, nr 2, s. 72-73; (B) *Spis budynków objętych ochroną konserwatorską na terenie Otwocka*, wyd. 1, Warszawa 1977, wyd. 2 uzupełnione, Warszawa 1978; *Spis budynków objętych ochroną konserwatorską na terenie Józefowa*, Warszawa 1978; J. Domańska, *Stara architektura drewniana Otwocka*, praca magisterska, UMCS, Lublin 1981.

2. J. Domańska, jw.; J. Szalęgin, *Drewniana architektura okolic Otwocka*, „Mazowsze”, 1994, nr 2(3), s. 31-34; tenże, *Styl otwocki*, „Ochrona Zabytków”, 1998, nr 4, s. 361-369; A. Radomska, *Architektura drewniana ośrodków podwarszawskich*, (w:) *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza*, Warszawa 2001, s. 99-106; K. Rowicki, *O zachowanie zabytków architektury drewnianej*, „Mówią Wieki”, 1979, nr 8, s. 34-36; J. Lipnicki, jw., s. 73-74.

3. Historia drewnianej architektury letniskowej na linii otwockiej to 60 lat nieprzerwanego i intensywnego rozwoju. Wydzieliła się w nim trzy okresy: 1880 (1881 wg J. Domańskiej)-1900, 1900-1918, 1918-1939 (A. Radomska, jw., s. 99; J. Domańska, jw.). Przyjmuje się także, za J. Szalęginem, podział na dwa okresy: 1880-1918 i 1919-1939 (J. Szalęgin, *Drewniana...*, jw., s. 33). Wśród badaczy wątpliwości nie budzą tylko daty graniczne – 1880 (1881) i 1939 r., związane z dwoma wydarzeniami: rozpoczęciem przygotowań do budowy przez E. Andriollego pierwszego domu w Anielinie (budynek w istocie wzniesiono dopiero w 1881 r.), uznanej za „narodziny” stylu nadświdrzańskiego, oraz wybuchem II wojny światowej, gwałtownie przerywającej dalszy rozwój budownictwa drewnianego.

4. Spośród zachowanych obiektów tylko dwadzieścia kilka, razem z budynkami kolejowymi, można łączyć z okresem najwcześniejszym – do 1900 r. Analiza układów szalunku, zwłaszcza dla pierwszego okresu, opiera się głównie na publikowanych materiałach ikonograficznych. Dostępne w Archiwum Państwowym m.st. Warszawy, oddział w Otwocku (dalej APm W/o.O), projekty architektoniczne drewnianych domów pochodzą dopiero z lat 1916-1939.

5. Podział ten odnosi się do układu szalunku analizowanego w obrębie jednej kondygnacji, z pominięciem elewacji na

wysokości poddasza, zarówno wzdłuż ścianki kolankowej, jak i w partiach szczytowych.

6. Rozwiązanie to zastosowano m.in. w nieistniejącym już domu E. Andriollego w Brzegach (d. Anielinie).

7. Na wszystkich projektach drewnianych domów zaznaczono kierunek deskowania. Określenie stopnia popularności przedstawionych układów szalunku dokonane dla okresu międzywojennego czy to na podstawie analizy obiektów istniejących i znanych z ilustracji, czy tylko na podstawie projektów, w obu przypadkach prowadzi do tych samych wniosków. Należy jednak pamiętać o tym, aby informacje o wyglądzie budynków już nieistniejących porównać z innymi materiałami ikonograficznymi. Często bowiem praktyką było wprowadzanie na etapie realizacji zmian w stosunku do projektu, które obejmowały także układ szalowania. Zmiany te, jeśli ich zakres był ograniczony tylko do strony dekoracyjnej ścian i werand, zazwyczaj nie były zaznaczane na projektach, choćby w formie pisemnej korekty, a tym bardziej nie sporządzano, tylko z tego powodu, nowego projektu bądź dokumentacji powykonawczej.

8. J. Szalęgin, *Drewniana...*, jw., s. 33, 34.

9. Wypełniano nimi barierki oraz pola między górnymi ryglami a oczepek, a w werandach przeszklonych także część pól w pasie okiennym. Układy skośne szalunku w dekoracji werand są zbieżne w czasie ze stosowaniem tych samych rozwiązań w elewacjach budynków.

10. Cechą tych werand są prześwity zamknięte półłukiem i barierki, w których osadzone są najczęściej tralki toczone.

11. W XIX w., a także do lat 30. XX w. na określenie tego profilu używano nazw: piętką, gruszec, karnes (karnies); J. Heurich, *Przewodnik dla stolarzy, obejmujący cały zakres stolarstwa*, Warszawa 1882, s. 87-90, il. 62, 63; F. Kuśmierski, *Kurs stolarstwa. Podręcznik dla szkół technicznych rzemieślniczych i uczniów rzemiosł drzewnych*, Warszawa 1916, s. 116, 117, 176.

12. Przemawia za tym fakt powszechnego występowania szalówek simowych poza obszarem Pasma Otwockiego. W zachowanej zabudowie z tego okresu, a zwłaszcza w budynkach kolejowych wzdłuż linii Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej i Nadwiślańskiej, do szalowania wykorzystywano z reguły ten rodzaj szalówki.

13. Na tym odcinku linii otwockiej znajdowały się najstarsze miejscowości letniskowe z drewnianą zabudową. W Otwocku znajduje się też większość budynków z szalówką o profilu simowym, włączając w to zabudowania kolejowe wzniesione przed 1910 r. (domy pracowników kolei z ul. Orlej 1 i ul. Armii Krajowej 8 A w Otwocku – il. 11, a także drewniany dworzec w Falenicy). W letniskach północnych, między Miedzeszynem a Wawrem, stwierdzono obecnie występowanie w szalunku tyłko desek z profilem półwałkowym i fazą na krawędziach.

14. Platowanie to kształtowanie, za pomocą obróbki ręcznej lub maszynowej, na płaszczyźnie brzeżnej deski szerokiej platki – płaskiej lub skośnej. Termin ten pochodzi od nazwy struga – kątnika platkowego (niem. *Plattbank*). Według J. Heuricha (1882) narzędzia tego używano „do wyrabiania ukośnie pochyłych platek naokoło wypełnień (filungów) drzwiowych, ściennych i t.p. Za pomocą niego wyrabia się od razu wysokość zagłębienia platy, jej szerokość i spadek”. Wystruganie platki na wszystkich obrzeżach płyciny tworzy środkiem tzw. lustro, stąd używa się też określenia – płyciny z lustrem. Platą, platką (d. polskie – listewka) nazywano także bardzo wąskie płaszczyzny, będące częścią wieloczołowego profilu, znajdujące się na krawędzi w formie uskołu prostopadłego przyległego do profilu bądź rozdzielające jego części, np. półwałek od wklęsłki. Z kolei F. Kuśmierski (1916) podaje na określenie słów „platowanie” i „platka” ich polskie odpowiedniki – „zawężanie płycin” i „plytka”, a strug do obróbki płycin i wygładzania wręgów nazywa plytkownikiem (*Platubel*, od niem. *Plathobel*); J. Heurich, jw., s. 86, il. 54, 55, 58; F. Kuśmierski, jw., s. 178, 184, 187. W związku z powyższym za platowane (określenie podstawowe) zostają uznane tylko te deski szalunkowe, w których szeroka platka, zarówno pozioma (np. il. 14:2, 12), jak i skośna (pochyła, il. 13:2, 14:6), jest wcięta w głąb deski i oddzielona od płaszczyzny profilem (teoretycznie mógłby to być także jakikolwiek inny element pośredni, np. uskok prostopadły). Nie zaliczają się więc do desek platowanych wszystkie te, w których szeroka faza łączy się bezpośrednio z płaszczyzną (il. 14:1, 3). W opisie będzie tylko podkreślona, oprócz zaznaczenia grupy, do której należy, duża szerokość fazy i miejsce jej ukształtowania, np. szalówka z profilem simowym i szeroką fazą przechodzącą w wypust na drugiej krawędzi (il. 14:1).

15. Datowanie obiektów XIX-wiecznych w oparciu o: *Plan willi położonych przy stacji Otwock*, (w:) E. Diehl, *Wille w Otwocku i warunki pobytu tamże*, Warszawa 1893; *Przewodnik po Otwocku i okolicach*, Warszawa 1906; B. Chmielarska-Łoś, E. Popławska-Bukała, E. Pustola-Kozłowska, *Katalog obiektów związanych z historią centrum Otwocka*, „Mazowsze”, 1994, nr 2(3), s. 13-20; B. Matysiak, *Spacerkiem po otwockich ulicach*, Otwock 2002; materiały archiwalne ze zbiorów prywatnych, m.in. p. Macieja Świerczyńskiego, Urzędu Miasta Józefowa oraz APmW/o.O (zespół *Akta miasta Otwocka i Akta gminy Letnisko-Falenica*). Wykorzystano również informacje przekazane przez lokatorów.

16. Używa się także określenia „wręg” – pochodzącego z terminologii stolarskiej.

17. Datowanie za: B. Chmielarska-Łoś, E. Popławska-Bukała, E. Pustola-Kozłowska, jw., s. 13, 19.

18. Także zabudowania d. pensjonatu z około 1910 r. – Warszawa-Radość, ul. Garncarska 19 i 23 oraz domy z ul. Wyszynskiego 2 (ok. 1913 r.) i 11 w Józefowie i z ul. Mickiewicza 16, 25, 31 i 35 w Otwocku-Świdrze.

19. E. Diehl, jw., plan.

20. Terminologia za: J. Tajchman, *Stropy drewniane w Polsce*.

Propozycja systematyki, Warszawa 1989, s. 15, 16, ryc. 25, 26.

21. Poprawny montaż szalówek w układzie skośnym, łączonych na wrąb, wymagał jednoczesnego spełnienia dwóch warunków: zgrania zarysu profili desek stykających się pod kątem oraz ustawienia desek wypustem do góry w celu ochrony ścian przed wnikaniami wody opadowej pod poszycie. W układach szalunku w romby, komponowanych w oparciu o deski tworzące asymetryczne motywy dekoracyjne, niemożliwe jest całkowite spełnienie tych wymagań. Zawsze tylko połowa desek będzie zwrócona wypustem do góry przy jednoczesnym zgraniu profili albo profile szalówek na styku dwóch przeciwległych narożników rombu będą zgrane tylko w połowie, jeśli wszystkie deski rombu będą zwrócone wypustem do góry.

22. Drugą kondygnację nadbudowano najprawdopodobniej w 1929 r. (*Projekt nadbudowy piętra...*, APmW/o.O, sygn. 29/29).

23. Cechy te zostały zobrazowane na il. 13 i 14 oznaczeniem graficznym odpowiednim dla przekroju poprzecznego drewna, które imituje przyrosty roczne.

24. Materiałem wyjściowym do produkcji szalówek była tarcica o grubościach 1 cal i 1¼ cala. Obróbce maszynowej za pomocą obrabiarek do drewna (sporadycznie wykonywanej narzędziami ręcznymi), nadającej desce ostateczną szerokość, grubość i gładkość prawej strony deski oraz przygotowującej powierzchnie bazowe dla ozdobnego kształtowania krawędzi, wrębów, poddawano tylko powierzchnie boczne i powierzchnię zewnętrzną. Strona lewa deski nie była wyrównywana, dzięki czemu zachowywała ślady wcześniejszego przetarcia.

25. W budynku mieszkalnym przy ul. Orlej 1 w Otwocku szerokości szalówek o profilu simowym zawierają się w granicach od 14 do 24 cm, z przewagą tych szerszych.

26. W willi „Milanówka” ma ona tylko 14 cm szerokości (il. 3).

27. Wykorzystywano deski tartaczne o grubości ¾ cala.

28. Używano także szalówki szerszej. W willi „Kapryst” z 1934 r. (Józefów, ul. Piłsudskiego 120) deski z profilem simowym mają szerokość do 22 cm, a grubość ok. 2,6 cm. Są to jednak przykłady, zwłaszcza w odniesieniu do szalówek z profilem simowym i tak szerokich, odosobnione.

29. Pewnym utrudnieniem w poprawnym odczytaniu historii budowlanej obiektu w oparciu o analizę desek szalunkowych jest fakt wykorzystywania, zarówno do remontów, jak i przebudowy, materiału rozbiórkowego pochodzącego z obiektów starszych. W budynku przy ul. Piłsudskiego 108 w Józefowie, wzniesionym w pocz. 1. ćw. XX w., do szalowania piętra, nadbudowanego w latach 30., użyto oprócz nowej szalówki (z profilem półwałkowym i obustronną fazą, o szerokości ok. 13,5 cm) starych desek o profilu simowym, w wariantach z platką i bez oraz z szeroką fazą.

30. Ozdobne deskowanie to tylko jeden z wielu elementów, który w zabytkoznawczej analizie wartościującej powinien być oceniany w celu sformułowania postulatów i wniosków. Wiele zagadnień, z jakimi stykamy się, badając zabytkową architekturę drewnianą, jak zagrożenie pożarami, oddziaływanie czynników biotycznych, przebudowa czy adaptacja wnętrza, wiąże się z problematyką ochrony i konserwacji dekoracyjnego szalunku. Problemy te, m.in. ze względu na ich uwarunkowania historyczne, społeczne, ekonomiczne czy prawne, a także dla pokazania skali zagrożeń, powinny być omawiane w odniesieniu do całej struktury budynku, a nawet zespołu budynków, a nie wycinkowo na tle jednego elementu. Pełną problematykę konserwatorską dla zabytków architektury, także drewnianej,

23. Warszawa-Radość, ul. Patriotów 173, dom letniskowy, ok. 1930 r. Widok z zachodu. Materiał izolacyjny położony na oryginalne deskowanie pokrywa nowy szalunek, powtarzający pierwotny układ w ścianie oraz profil i szerokość szalówki (tj. wzór z il. 14:18). Zastosowana metoda docieplenia, zwiększająca grubość ścian od zewnątrz, spowodowała wycofanie płaszczyzny okien w stosunku do lica ściany. Podczas remontu wymieniono m.in. okna, usunięto okiennice, oszalowano i przeszklono wszystkie cztery werandy oraz dodano lukarny, 2008 r.

23. Warszawa-Radość, 173, Patriotów Street, summerhouse, about 1930. View from the west. Insulation material placed on the original boarding covers the new boarding, which repeats the original arrangement of the walls as well as the boards' mould and width (i.e. pattern from fig. 14:18). The applied method involved additional insulation which widened the walls from the outside, causing the windows to withdraw in relation to the face of the wall. The repair involved, i.a. an exchanging all the windows, removing the shutters, boarding all four verandas, which were granted new glass walls, and adding lucarnes, 2008.

przedstawił J. Tajchman w artykule *Czynniki warunkujące i kształtujące ochronę i konserwację zabytków architektury*, (w:) *Architectura et historia. Studia Mariano Arszynski septuagenario dedicata*, Toruń 1999, s. 363-385.

31. W ramach tego zabiegu poprawia się także izolacyjność stolarki otworowej oraz stropów i dachu; A. Machalski, *Termorenowacja budynków*, http://solidnydom.pl/technika/334_termorenowacja_budynkow.htm

32. Sezon ten trwał od 1 maja do końca września.

33. W konstrukcji tej deskowanie wewnętrzne pokrywał zawsze tynk na macie trzcinowej. Niekiedy z drugiej jego strony przybijano papę smołowaną. Standardem były okna pojedyncze ze skrzydłami letnimi, dodatkowo zabezpieczane okiennicami, które z chwilą przystosowania domów letniskowych do całorocznego zamieszkiwania uzupełniano o skrzydła zimowe. Proces termomodernizacji tego budownictwa zaczął się dopiero po zakończeniu II wojny światowej, a rozpoczęła go modernizacja okien. Wcześniej, na niewielką skalę, wiązał się z przekształcaniem domów letniskowych w pensjonaty.

34. System posiada w zestawie ruszt wypełniony termoizolacją, wiatroizolację, listwy dystansowe pod dekoracyjne wykończenie, które jednocześnie tworzą szczelinę wentylującą, a także montowaną od wnętrza budynku paraizolację i płyty gipsowo-kartonowe. W przypadku rezygnacji z montażu paraizolacji od środka, folię zakłada się pod termoizolację, a ściankę docieplającą ustawia się w kilkunastymetrowym oddaleniu od ściany właściwej, opierając na listwach dystansowych mocowanych pionowo do starego szalunku. Szczelina jest wentylowana przez otwory wykonane w ścianie, którymi jest połączona z wnętrzem budynku. Przy sprawnej wentylacji rozwiązanie to umożliwia oddychanie ściany i zapobiega kondensacji pary wodnej w przegrodzie i warstwie izolacyjnej. Zob.: P. Dominiak, *Całoroczne letnisko. Ocieplenie od zewnątrz starego domu drewnianego*, „Murator”, 2005, nr 4, s. 53-55 (numer specjalny pt. *Ciepły i suchy dom*); M. Majkowska, P. Laskowski, *Sucho i lekko*, „Murator”, 2005, nr 12, s. 94-98; Z. Mielczarek, *Nowoczesne konstrukcje w budownictwie ogólnym*, Warszawa 2001, s. 461, 462; W. Nitka, *Najczęstsze pytania o dom z bali*, „Murator”,

2006, nr 12, s. 45-48; A. Machalski, jw. Podstawowym materiałem termoizolacyjnym stosowanym w tej metodzie jest wełna mineralna (A). Wykorzystuje się także wełnę celulozową. W przeprowadzonym wg koncepcji Dariusza Śmiechowskiego zabiegu docieplenia zewnętrznego ścian z użyciem włóknocelulozy system docieplający składał się tylko z drewnianego rusztu, który wypełniono celulożą (metoda „na mokro”), wiatroizolacji dla ochrony włókniny przed zawilgoceniem wodą opadową oraz nowej drewnianej oblicówki na listwach dystansowych (B). Producenci wełny celulozowej nie zalecają stosowania paraizolacji (C). Zob.: (A) Z. Dyląg, *Wełna mineralna*, http://solidnydom.pl/cv_354_8994.welna_mineralna.htm; W. Zapke, *Materiały do izolacji termicznych*, http://solidnydom.pl/cv_333_8973.materiały_do_izolacji_termicznych.htm; (B) D. Śmiechowski, *Renowacja drewnianego domu*, „Murator”, 2006, nr 11, s. 90-94; (C) *Rzecz Bóg do malarza Styki: „Ty mnie nie maluj na kolanach, Ty mnie maluj dobrze”, „Ecclesia”*, 2008, nr 1, s. 36-37.

35. W panelach PVC firmy GAMRAT rozczłonkowaniem powierzchni jest plątka.

36. Należy dodać, że zakłady stolarskie dysponują parkiem maszynowym i narzędziami pozwalającymi na wykonanie każdego wzoru szalówek z zaprezentowanych na il. 13 i 14. Problemem może być tylko pozyskanie odpowiedniej tarcicy na deski, zwłaszcza bardzo szerokie.

37. W ograniczonym zakresie stosowane były, od końca lat 20. XX w., okna ościeżnicowe o skrzydłach podślemienia otwieranych jak w oknie półskrzynkowym – do środka. Terminologia za: J. Tajchman, *Stolarka okienna. Słownik terminologiczny architektury*, Warszawa 1993.

38. W. Nitka, jw.; A. T. Papliński, R. Murat, *Klub miłośników Bala*, „Murator”, 2006, nr 12, s. 40-42; T. Lipski, *Ocieplanie ścian*, [\[content/task,specialblogcategory/act.view/id,795/Itemid,38/39\]\(http://content/task,specialblogcategory/act.view/id,795/Itemid,38/39\). Płyty klimatyczne na bazie silikatu wapiennego występują pod nazwami handlowymi RENOVARIO lub CALSITHERM.](http://www.budujemydom.pl/component/option,com_</p>
</div>
<div data-bbox=)

40. (bu), *Adaptacja domu z bali*, „Murator”, 1996, nr 9, s. 170; A. Krajewski, B. Ufnalewski, *Uszczelnienie ścian z bali*, „Murator”, 1997, nr 3, s. 139.

41. P. Dominiak, *Wewnętrzna otulina. Ocieplenie w starym domu od środka*, „Murator”, 2005, nr 4, s. 56 (numer specjalny pt. *Ciepły i suchy dom*); T. Lipski, jw.

42. T. Dąbrowski, *Docieplenie ścian od wewnątrz*, http://www.e-izolacje.pl/docieplanie_budynkow,2132.htm

43. J. Sowa, *Niewłaściwa wentylacja*, cz. III, „Murator”, 1997, nr 11, s. 118, 119.

44. *Płyty klimatyczne*, „Murator”, 2005, nr 5, s. 22; A. Chomiczka, *Ocieplenie od środka bez ryzyka*, „Dziennik Bałtycki”, 8 maja 2007 r.; T. Dąbrowski, *Ocieplenie od środka bez ryzyka*, http://www.e-izolacje.pl/temat_miesiaca_archiwum,2242.htm; mm, *Ocieplenie od wewnątrz*, <http://www.murator.pl>

45. A. Tempczyk, *Thermofloc – docieplenie z celulozy*, http://www.e-izolacje.pl/docieplanie_budynkow,1884.htm; J. Sawicki, *Celulozowe izolacje termiczne*, cz. II, http://www.izolacje.com.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=50&Itemid=26; W. Zapke, *Materiał izolacyjny z włókna celulozowego*, http://solidnydom.pl/technika/349-material_izolacyjny_z_wlokn_celulozowego.htm; *Rzecz Bóg do malarza Styki...*, jw., s. 37.

46. W ten sposób docieplono ściany domu w konstrukcji ryglowej, znajdującego się w Muzeum Sztuki Ludowej w Węgorzewie.

47. P. Dominiak, *Ściany szachulcowe*, „Murator”, 2005, nr 4, s. 53 (numer specjalny pt. *Ciepły i suchy dom*).

THE SIGNIFICANCE OF DECORATIVE BOARDING IN THE PERIODISATION OF WOODEN ARCHITECTURE IN THE OTWOCK REGION. RESEARCH AND CONSERVATION

The article presents the outcome of an analysis of decorative boarding in buildings originating from 1881-1939, with special attention paid to the applied composition solutions, board patterns and the basic sizes of the boards' cross-section – width and thickness. The author also determined the period of the occurrence of particular solutions and the degree of their popularity.

Decorative boarding in architecture from the region on the Świder featured vertical, horizontal and diagonal patterns, as well as mixed arrangements with the boards following assorted directions. The vertical pattern was used rarely, mainly in the nineteenth century. Horizontal and mixed (basic) patterns were encountered in all periods, but a variant of the mixed arrangement with a herringbone or rhomboidal pattern took place only in the 1920s and 1930s. The examined technique resorted to more than ten variants of moulded and

moulded-canted boards as well as canted boards. The edges were decorated with simple or half-round moulding, with the former appearing up to about 1910, parallel with the half-round moulding solutions. Subsequently, they were used only sporadically, and were replaced by half-round moulding. Canted boards occurred only in the nineteenth century. Studies of the width and thickness of both types of boards indicate that in the nineteenth century and the early twentieth century their characteristic features included larger cross-sections than in the 1920s and 1930s. The obtained results also demonstrate the usefulness of an analysis of decorative boarding for the process of dating.

Owing to the considerable historical and aesthetic assets of the boarding (elevation boarding, the board patterns and widths) this element of wooden architecture certainly deserves to be protected.